

On the Sources for the Chronology of the Talmudic Period / בירור המקורות
לכרונולוגיה של תקופת התלמוד

Author(s): ירחמיאל ברודי and Robert Brody

Source: *Tarbiz* / תרביץ, כרך ע', תשרי-כסלו תשס"א, חוברת א, תרביץ, תשרי-כסלו (תשס"א), pp. 75-107

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23601247>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* / תרביץ

בירור המקורות לכרונולוגיה של תקופת התלמוד

מאת

ירחמיאל ברודי

בבואנו לדון בכרונולוגיה של תולדות היהודים בתקופת התלמוד אין ברשותנו אלא שני מקורות מן התקופה הסמוכה, תקופת הגאונים: 'סדר תנאים ואמוראים' ו'איגרת רב שרירא גאון'.¹ שאר המקורות העוסקים בסוגיה זו נכתבו בתקופות מאוחרות יותר ותלויים בבירור במקורות הללו, ולכן הם נעדרים ערך עצמי לבירור ההיסטורי, אף אם אינם חסרי עניין מבחינה היסטוריוגרפית.² כדי לשקול כראוי את עדותם של המקורות עלינו להבהיר במידת האפשר את יחסיהם זה לזה, כדברי גפני: 'את הכרונולוגיה של רב שרירא חייבים לבדוק גם לאור רשימות אחרות מימי הביניים, כמו סדר תנאים ואמוראים, ספר הקבלה לראב"ד, ועוד'.³ מטרתו של מאמר זה בראש ובראשונה לברר את טיב היחסים בין שני המקורות העיקריים; בעקבות כך אף אעיר מספר הערות על השימוש שניתן לעשות בהם לצורכי הבירור ההיסטורי.

יש להוסיף שבירור היחסים בין שני החיבורים הנזכרים כרוך בבירור מקורותיהם, כלומר עלינו לשקול לא רק את האפשרות ש'איגרת רב שרירא גאון' מבוססת על 'סדר תנאים ואמוראים' או להפך, כאילו מדובר בשתי יצירות מוגלגלות, אלא להביא בחשבון את האפשרות הסבירה שכל אחת מיצירות אלו מורכבת ממקורות מגוונים, ואם כן שומה עלינו לבדוק את מערכת היחסים בין מקורות אלה, אף אם המקורות עצמם אבדו וההשוואה תצטרך להתבסס על שחזורם. על אופיים המורכב של שני החיבורים עמדו מספר חוקרים; יש לציין במיוחד את דברי יעקב א' אפרתי בנוגע ל'סדר תנאים ואמוראים' ואת דברי ישעיהו גפני לגבי 'איגרת רב שרירא גאון'.

- * תודתי נתונה לידידי הפרופסורים ישעיהו גפני, חיים מיליקובסקי ודניאל שוורץ, וכן לקורא האנונימי מטעם המערכת, שקראו טיוטות של מאמר זה ותרמו בהערותיהם לשיפור צורתו הסופית.
- 1 אך ראה להלן, נספח ב, על ההקדמה לסיפור רב נתן הבבלי.
- 2 סקירה קצרה מצויה במאמר של ד' שפרבר, 'מחקרים בכרונולוגיה תלמודית – א', י"ד גילת וא' שטרן (עורכים), מכתם לדוד: ספר זכרון הרב דוד אוקס ז"ל, רמת גן תשל"ה, עמ' 77–85 (נוכח אצל: י' גפני, יהודי בבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשנ"א, עמ' 265 הערה 109). ראה גם: G. D. Cohen (ed.), *Sefer Ha-Qabbalah: The Book of Tradition*, Philadelphia 1967, pp. 77–88; ובאופן כללי: R. Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, New Haven 1998, pp. 31–32.
- 3 גפני (שם), עמ' 264.

[תרגום – רבעון למדעי היהדות, כרך ע, חוברת א (תשס"א)]

אולם בפרטי הניתוח – הקריטריונים להבחנה בין מקורות ובהתאם לכך זיהוי המקורות עצמם – יש הבדלים רבים בין הצעותיהם של חוקרים אלה ובין ההצעות שיובאו בהמשך מאמר זה; הבדלים אלה נובעים במידה ניכרת מכך שניסיתי לבדוק את שני החיבורים במקביל ולשלב את החיפוש אחר מקורותיהם בבדיקת הקשרים הקיימים ביניהם.⁴

הקשרה ההיסטורי של 'איגרת רב שרירא גאון' (להלן: 'ארש"ג') מחזור: היא נתחברה בשנת 986 (או 987) לסה"נ, בידי רב שרירא בר חנניה גאון פומבדיתא, כתשובה לסדרת שאלות שהפנה אליו רב יעקב בן נסים, מחכמיה הבולטים של קירואן.⁵ לעומת זאת מחברו של 'סדר תנאים ואמוראים' (להלן: 'סתו"א') אינו ידוע, ואף מקום פעילותו שנוי במחלוקת.⁶ זמנו של החיבור ברור לכאורה, שכן במקום אחד, בסוף הסקירה הכרונולוגית על תקופת האמוראים (והסבוראים), הוא מציין (בצורה כפולה) את שנת 884 לסה"נ כתאריך של 'היום'. אך מאחר שהחיבור המונח לפנינו מורכב בבירור ממקורות שונים, שנאחו בצורה גסה למדי, אין לדעת אם התאריך מכוון לחיבור כולו או לחלק מסוים ממנו בלבד.⁷ שני החיבורים פורסמו, לפני עשורים רבים, במהדורות ביקורתיות, אך הן רחוקות משלמות, ויש לקוות שחיבורים אלה יוכו ביום מן הימים למהדורות חדשות.⁸ אינני בא כמובן למלא חסר זה, והדברים שלהלן יתבססו בעיקר על המהדורות הקיימות.

4 ראה: י"א אפרתי, תקופת הסבוראים וספרותה, בבבל ובארץ ישראל, פתח תקוה תשל"ג, עמ' כח–לב; גפני (שם), עמ' 246–250. אפרתי מצביע בעיקר על הבדלים בסוגי הפרטים הנוספים על רשימת תאריכי הפטירה ועל העובדה שמקצת התיאורים פותחים בלשון 'אחריו' ואחרים בנויים בסגנון 'בשנת [...] נאסף' (ראה להלן עמ' 87–88). גפני הצביע על השימוש בפעלים שונים כדי לתאר את פטירת החכמים (שכיב, איפטר/נפטר, נאסף), על כך שבמקצת המקרים לקראת סוף התקופה נוסף תאריך מדויק יותר, מעבר לציון השנה (ראה להלן הערה 64), ועל כך שמקצת החכמים צוין אף אורך הכהונה שלהם לצד הציון של תאריך פטירתם ושאחרים לא צוין אורך כהונתם (ראה להלן נספח א). ראה גם: D. M. Goodblatt, *Rabbinic Instruction in Sasanian Babylonia* (Studies in Judaism in Late Antiquity, 9), Leiden 1975, p. 17.

5 ראה: איגרת רב שרירא גאון, מהדורת ב"מ לוין, תשל"ב ירושלים (חיפה תרפ"א), עמ' 2–4 והערה ה בעמ' 4 [להלן: לוין, 'ארש"ג']. על רב נסים ראה: ש' אברמסון, רב נסים גאון: חמשה ספרים, ירושלים תשכ"ה. הרקע האינטלקטואלי לחיבור האיגרת קצת פחות ברור: פעם חשבו שהשאלות שהופנו לגאון נבעו מחיכוך עם קראים, אך מסתבר שאין לקבל הסבר זה. ראה: מ' בן-ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם: קירואן, 800–1057, ירושלים תשנ"ו, עמ' 41–46. אף מניעי המשיב היו מורכבים, ראה למשל: גודבלט (לעיל הערה 4), עמ' 30–31; ברודי (לעיל הערה 2), עמ' 25.

6 ראה: סדר תנאים ואמוראים, מהדורת ק' כהנא, פרנקפורט ע"נ מ"ן תרצ"ה, עמ' x–xvi [להלן: כהנא, סתו"א] והשווה: אפרתי (לעיל הערה 4), עמ' כג–כו. ראה גם להלן עמ' 91 והערה 61.

7 ראה: כהנא, סתו"א, עמ' x–xiii, כב–כג, כו–כו; ברודי (לעיל הערה 2), עמ' 274–276.

8 לוין, 'ארש"ג'; כהנא, סתו"א. לדברי ביקורת על מהדורת לוין ראה הספרות הרשומה אצל גפני (לעיל הערה 2), עמ' 240, הערה 7, ודבריו שם בעמ' 264, והוסף כעת: M. Schlüter, *Auf welche Weise wurde die Mishna geschrieben? Das Antwortschreiben des Rav Sherira Gaon*, Tübingen 1993, pp. 16–21. שהתיעוד של הסקירה ההיסטורית שבארש"ג כמעט לא השתנה מזמנו של לוין (ראה עמ' xliv במבוא): ידוע רק קטע גניזה אחד השייך לסקירת תקופת האמוראים (ניו יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 1490.6) והוא נוצל חלקית במהדורת לוין, ואין ידוע על קטע כלשהו של סקירת תקופת הסבוראים (מלבד הקטעים המרוכזים במס' 1490 באוסף אדלר [ראה כעת: ג' דנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת קאהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק וירושלים תשנ"ח, עמ' 30] ואלה המרוכזים באוסף טיילור–שכטר בספריית האוניברסיטה בקימברידג' בקופסה J3 קטעים 36–43, ידועים לי ארבעה קטעים של החיבור, כולם באוסף טיילור–שכטר: 8D1, 10J32.4, NS 259.77, NS 313.42). על הצורך במהדורה חדשה של סתו"א

נקודה אחת שעלי לציין כבר בפתח הדברים נוגעת למהדורת ארש"ג שהוציא בנימין מ' לוין: הוא פרסם שני נוסחים של האיגרת בטורים מקבילים; את האחד כינה 'נוסח ספרד' ואת האחר 'נוסח צרפת', ולדעתו (בעקבות יצחק א' הלוי) יש להעדיף בדרך כלל את 'נוסח ספרד'. אך היום ברור ומוסכם בין החוקרים שאין יסוד לייחוס שני הנוסחים לצרפת ולספרד, ושדווקא 'נוסח צרפת' הוא המקורי ברוב המקומות אם לא בכולם.⁹

מספר חוקרים שעסקו בהיבטים שונים של תולדות יהדות בבל בתקופת התלמוד נגעו בשאלת היחס בין הקטעים הרלוונטיים בסתו"א ובארש"ג, אך לא התעמקו בנושא. צבי גרץ הניח בפשטות שרב שרירא התבסס בסקירתו הכרונולוגית על (נוסח משובש של) סתו"א, והלוי תקף אותו בחריפות וניסה לדחות הנחה זו.¹⁰ אף דניאל שפרבר הניח כדבר ברור שרב שרירא השתמש באיגרתו בסתו"א, אולם לא הסביר על מה מבוססת הנחה זו.¹¹ משה בר ניסה להוכיח קביעה זו, אך יסוד ניסיונו בטעות: הוא סבר שחיבור כרונולוגי שפרסם אדולף נויבאוואר הוא נוסח של סתו"א, וכשמצא דמיון מופלג בין חלקים מסוימים של חיבור זה ובין המקומות המקבילים בארש"ג הסיק שהחיבור המאוחר תלוי בחיבור המוקדם יותר; אך לאמתו של דבר ברור שאותו חיבור משלב קטעים של סתו"א וקטעים של ארש"ג, והמקומות שהצביע עליהם אינם אלא נוסח (מעובד במקצת) של ארש"ג.¹² לעומת זאת אפרתי טען שאין ארש"ג תלוי בסתו"א, מפני שיש בכל אחד מהם מידע החסר באחר, אך הוא לא ירד לפרטים.¹³ המחלוקת בין החוקרים משקפת את התמונה המורכבת העולה מהשוואת הקטעים הרלוונטיים בשני החיבורים: מחד גיסא יש ביניהם דמיון בולט לעין ופרטים רבים משותפים לשניהם, ומאידך גיסא יש ביניהם הבדלים רבים ואף משמעותיים. אנו נשתדל לנתח את הנתונים בצורה מפורטת יותר ממה שנעשה בעבר, ולהגיע על ידי כך להבנה מדויקת יותר של טיב היחסים בין שני המקורות.

א. הסקירות הכרונולוגיות של תקופת האמוראים

הסקירה הכרונולוגית בסתו"א עוסקת בתקופת האמוראים בלבד – קודמים לה מספר קטעים

ראה: ש' אברמסון, 'לתולדות נוסח תנאים ואמוראים', י"ד גילת, ח"י לוין וצ"מ רבינוביץ (עורכים), עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל: מוקדש לכבוד פרופ' עזרא ציון מלמד, רמת גן תשמ"ב, עמ' 217, הערה 1, ועיין: שם, עמ' 225–243.

9 ראה: ברודי (לעיל הערה 2), עמ' 21–22 והספרות שצוינה בהערות שם.

10 ראה: H. Graetz, *Geschichte der Juden*⁴, IV, Leipzig 1908, pp. 383–384 (=צ' גראטץ, דברי ימי ישראל, ב, תרגום וערך: ש"פ ראבינאוויץ, ורשה תרנ"ג, עמ' 464); י"א הלוי, דורות הראשונים: ספר דברי הימים לבני ישראל, ב, ברלין ווינה תרפ"ב, עמ' 441–447.

11 ראה: שפרבר (לעיל הערה 2) ובייחוד הטבלה המובאת בעמוד האחרון של המאמר.

12 ראה: מ' בר, 'עיונים באגרת רב שרירא גאון', שנתון בר אילן, ד–ה (תשכ"ז), עמ' 181–197, בייחוד עמ' 184–183, 184–188; אפרתי (לעיל הערה 4), עמ' לב והערה 51; גודבלט (לעיל הערה 4), עמ' 16–17, הערה 14. ראה גם: להלן הערה 44.

13 ראה: אפרתי (שם), עמ' לב; ולהלן עמ' 83, 91. למעשה אין נתונים אלה מוכיחים אלא שהקביעות הכרונולוגיות של רב שרירא אינן תלויות באופן בלעדי בסתו"א; וראה להלן עמ' 84–86.

העוסקים בתקופות קדומות יותר, אך ללא ציון תאריכים, ובקטע העוקב אחריה, שעניינו תקופת הסבוראים, רשומים רק שמות, ללא סדר כרונולוגי. להלן לשונה של הסקירה:¹⁴

בשנת חמש מאות ושלשים שנה לשטרות,¹⁵ בימי רבינו הקדוש, ירד רב לבבל. והורה אסור והיתר והלכות בנהרדעא. ומצא ר' אבא מנהיג שררות בבבל. וכל זמן שהיה קיים, לא ניהג רב שררות עד שנפטר ר' אבא. ורב ושמואל ורב הונא קמא הן היו נוהגין שררות בנהרדעא. וניהג רב שררות בנהרדעא כ"ה שנה, ונפטר בשנת תקנ"ח למנין שטרות. ואחריו נהג שמואל שררות ו' שנים, ונפטר בשנת תקס"ה. והיתה מדינת נהרדעא בישובה בימי יהויכין, עד שנאסף שמואל שהן תר"ף שנה. ובא פפא בן צצר פולמוסא והחריב אותה בשנת תק"ע.¹⁶ ובאותו הזמן היה ר' יוחנן בארץ ישראל, והיה מנהיג שררה, ונאסף בשנת תק"ץ. ונאסף ריש לקיש קודם ר' יוחנן שנה אחת. ואחר כך ר' הונא ורב חסדא, ועשו שתי ישיבות, והלך רב חסדא למחסיא ועשו אותו ראש ישיבה, ובנה בי רב ארבעה שנים. ומתיבתא דרב הונא בנהרדעא. ונאסף רב הונא בשנת שש מאות ושמונה ורב חסדא בשנת תר"כ.¹⁷

ואחריו רב נחמן בר יעקב בשנת תרל"א. ואחריו רבה בר רב הונא ונאסף בשנת תרל"ג. ואחריו רבה בר נחמני בשנת תרמ"ה. ואחריו רב יוסף בשנת שש מאות וארבעים ושבע. ואחריו אב"י בשנת תר"ס. ואחריו רבא בריה דר' יוסף בר חמא בשנת תרס"ג; ובו ביום נהרגו בני ר' פפא. ואחריו רב נחמן בר יצחק בשנת תרס"ד. ואחריו רב פפא בשנת תרפ"ו. ואחריו רב זביד בשנת תרצ"ו. ואחריו רב דימי מנהרדעא בשנת תרצ"ט. ואחריו רב כהנא בשנת תשכ"ב. ואחריו מר זוטרא בשנת תשכ"ה, ובו ביום היתה זועה גדולה בעולם ונודעוזה הארץ. ואחריו רב אחא בריה דרבא בשנת תשל"ל, ובו ביום בלע התלי את הירח ונראו כוכבים ביום. ואחריו רבינא בשנת תשל"ג. ואחריו רב אשי בשנת תשל"ה.¹⁸ ובשנת תשמ"ב נאסף רב יימר ונראה עמוד אש ברקיע ועמד שלשים יום. בשנת תשנ"ג נאסף רב

14 על פי הנוסח שקבע כהנא במהדורתו, פסקה a4, עמ' 4-6, בשינויים קטנים (ראה בהערות הבאות). כאן ולהלן לא צוינו שינויים בנוגע לפיסוק.

15 למניין הסלווקי, שהתחיל בשנת 312 לפסה"נ. זאת הייתה הדרך המקובלת (אם כי לא הבלעדית) לציון תאריכים במזרח (לא רק אצל יהודים). ראה: M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine: A Cairo Geniza Study*, I, Tel Aviv and New York 1980, p. 106. כל התאריכים בסתו"א ובארש"ג נתונים בצורה זו.

16 הכוונה כנראה למניין מראשית יישובה היהודי של נהרדעא, ולא דווקא מייסוד העיר. מספר השנים מחושב בהנחה שגלות יהויכין התרחשה 110 שנים לפני תחילת העידן הסלווקי, בדומה לאורכה של התקופה הפרסית בשיטה הכרונולוגית הרווחת בספרות חז"ל (ראה: י' תבורי, 'התקופה הפרסית בעיני חז"ל', מלאת, ב [תשמ"ד], עמ' 65-77, בייחוד עמ' 68-71). אולם (כפי שהעירני פרופ' חיים מיליקובסקי) השיטה הרווחת קובעת תקופה של 110 שנים בין חורבן בית ראשון ובין ראשית העידן הסלווקי, ומחבר הקטע שלפנינו לא הבחין בין זמן החורבן ובין גלות יהויכין, שהתרחשה 11 שנה קודם לכן (מל"ב כד-כה; דה"ב לו).

17 בנוסח הפנים של מהדורת כהנא: 'שש מאות ושתים' (כלומר תר"ב, וההבדל בין הנוסחים נובע מחילוף מינימלי של ב"ת וכ"ף). אימצנו את הגרסה 'תר"כ', המצויה בשני נוסחים של החיבור (עיי' שם, עמ' 5, הערה 63), בעיקר על פי סדר רישום המאורעות לפנינו. הכרעה זו אף מסתייעת מן התאריך 620 המצוי בארש"ג. כך קבעו גם כהנא, סתו"א, חלק לועזי, עמ' 25, הערה m; גודבלט (לעיל הערה 4), עמ' 38 והערה b.

18 בנוסחים אחרים: 'תשל"ח'. ראה להלן הערות 23, 78.

הונא ראש גולה. בשנת תשס"ב נאסף רב אידי בר אבין. בשנת תשס"ו נאסף רב נחמן בריה דרב הונא, וגזר יזדגרד¹⁹ מלך פרסיה על אבותינו לחלל שבתות. בשנת שבע מאות וע"ט נאסף רב טבימי בר רב אשי. בשנת תשפ"ב נאסף רב סמא בריה דרבא ונהרג הונא בר מר זוטרא ראש גולה, ונמסרו יהודים למלכות. בשנת תשפ"ח הרסו בתי מדרשות, וגזרו על היהודים להיות בדיני פרסיה, ונאסף רבה תוספאה. בשנת תשצ"ג נדדה הארץ, ונהרג פירו²⁰ מלך פרסיה. בשנת תתי"א נאסף רבינא סוף הוראה, ונסתם התלמוד.

לנוחות הדיון חילקתי רצף זה לשתי פסקות. בפסקה השנייה אין כמעט כלום מעבר לרשימה של מאורעות מתוארכים – בעיקר שנות פטירה של חכמים שונים מחכמי בבל, ובמקצת המקרים צוינו מאורעות נוספים שהתרחשו באותם התאריכים, ושכלל הנראה קשורים לדעת הכותב בפטירתם של אותם חכמים. בפסקה הראשונה לעומת זאת נוספו פרטים מרובים יחסית על פעילותם של החכמים הנזכרים. בולטים שם גם שני מאורעות מתוארכים שאינם קשורים ישירות בתולדותיהם של חכמי בבל: חורבן העיר נהרדעא בשנת 570 לשטרות ופטירתו של ר' יוחנן בארץ-ישראל 20 שנה לאחר מכן.

הקטע המקביל בארש"ג מפורט הרבה יותר, והוא מתפרש על עמודים רבים, מפני שהגאון שילב בסקירתו פרטים רבים על פעילותם של האמוראים. פרטים אלה מבוססים על מקורות שונים, שזיהוים המדויק שנוי במחלוקת; במסגרת זו אנו פטורים מלנקוט עמדה בשאלה זו.²¹ אביא כאן את דברי רב שריא דבילוגים רבים; אעתיק אף את דבריו לגבי תקופת הסבוראים, מסיבות שיתבררו בהמשך. להלן נוסח דבריו:²²

וביומיה דרבי נחית רב לבבל בשנת תק"ל למנין יון דרגילנאנא ביה. והוה הכא ר' שילא רישא דרבנן [...] וכד נחת נפשיה דר' שילא הוה רב ושמואל ואדבריה רב לשמואל ולא איצטבי לאותוביה קמיה ולמהוי רישא עלוהי ואף שמואל נמי לא איצטבי לאותוביה לרב קמיה ולמהוי רישא עליה [...] משום הכין שבקיה רב לשמואל בנהרדעא דהי דוכתיה ומקום התורה ואיתרחק לדוכתא דלא הוה אית בה תורה והיא סורה דמקריא מתא מחסיה [...] והויין להון לרב ושמואל תרתין מתיבאנא [...] ולפרקין הוה חאזו רב ושמואל הדאדי. ושכיב רב בשנת תקנ"ח ונהג שמואל לחודיה בתריה שבע שני והויא חדא מתיבתא [...] ושכיב שמואל בשנת תקס"ה והוה תלמידיה רב נחמן בנהרדעא ורב יהודה בפום בדיתא ורב ששת בשילחי. ובשנת תק"ע אתא פאפא בר נצר ואחרבא לנהרדעא [...]

19 השם משובש בנוסחי החיבור. ראה: כהנא, סתו"א, עמ' 6, הערה 116, ובחלק הלועזי שם, עמ' 26, הערה y.

20 השם משובש ברוב נוסחי החיבור. ראה: כהנא, סתו"א, עמ' 6, הערה 144, ובחלק הלועזי שם, עמ' 27, הערה d. התאריך המקובל למותו של פירוז, בעיקר על פי מקור סורי-נוצרי, הוא כשנתיים לאחר מכן, ראה בעיקר: Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden aus der arabischer Chronik des Tabari*, Leyden 1879, pp. 425-426.

21 ראה: ברודי (לעיל הערה 2), עמ' 22-23, והספרות שצוינה שם בהערה 17.

22 לוי, ארש"ג, עמ' 78-99, על פי 'נוסח צרפת' (ראה לעיל). בנקודות מעטות סטינו מנוסח הפנים של לוי, ראה בהערות הבאות.

ובתר שמואל מלך רב הונא דהוה מן בני נשיאה ארבעין שני [...] וביומי דרב הונא שכיב ר' יוחנן בארץ ישראל [...] ובשנת תק"ץ איפטר ר' יוחנן ור' אלעזר בתריה בחדא שתא ומלך ר' אמי. ואיגבר רב הונא טובא דהוה מן דבי נשיאה ורב יהודה בפום בדיתא ותלמידיה קמיה והוה מתחזי ליה לרב הונא לפרקים. ורב נחמן בשולחי ובמחוזא עם רבנן דנהרדעא [...] ומדרשו דרב הונא קרוב הוא למתא מחסיה ורב חסדא חבר הוה לרב הונא ובסורא הוה. ובשניה דרב הונא בניה רב חסדא לבי רב בשנת תר"ד. ושכיב רב הונא בשנת תר"ח [...] וחיה רב יהודה בתריה תרתין שנין וכולהו רבנן אתו לקמיה לפום בדיתא. ובתר רב יהודה דשכיב בשנת תר"י מלך רב חסדא בסורא עשרה שני ושכיב בשנת תר"כ.

ורבה ורב יוסף דהו בפום בדיתא בהדי רב יהודה כל חד מנהון אמר ליה לחבריה מלוך אנת ולא קביל על נפשיה רב יוסף למהוה הוא ראשא [...] וכיון דכל חד הוה מידחי גבי חבריה קמת מילתהון, והוה אזיל רבה לות רב חסדא לסורא כמה שני, ובסוף יומיה דרב חסדא כד חזא רבה דצריכא ליה שעתא בפום בדיתא קביל על נפשיה ראשניותיה רשותא, ומלך כ"ב שני ושכיב בשנת תרל"א. ושמענא מן רבואתא דמתיבתא דילנא דהנהו שני דבתר רב יהודה דלא קביל רבה ראשנותיה רשותא מלך רב הונא בר חייה בפום בדיתא ואית ליה התם השתא בית מדרש גדול. וכד שכיב ואיצטריכא שעתא לרבא [...] וקביל על נפשיה [...] רבה דהוה רבה בר נחמני. ובשמאדא דאורייתא נחת נפשיה [...] ובאלין שני רבה בר רב הונא הוה מרביץ תורה בסורא. ובתר רבה מלך רב יוסף בפום בדיתא תרתי שנין ופלאגא ושכיב בשנת תרל"ד. ובתריה מלך אביי בפום בדיתא י"ד שני ושכיב בשנת תרמ"ח [...] ובתר אביי מלך רבא במחוזא דמן פומבדיתא היא [...] ושכיב בשנת תרס"ג. בכולהי אילין שני הוה חדא מתיבתא בפום בדיתא, ובתר דשכיב רבא הדר אפלגין תרתין מתיבתא: רב נחמן בר יצחק בפום בדיתא ארבע שני ושכיב בשנת תרס"ז ורב פפא מלך בנרש קרוב לסורא תשע עשר שני ושכיב בשנת תרפ"ו. ובתר רב נחמן בר יצחק מלכו בפום בדיתא כמה גאונים: רב חמא בנהרדעא ושכיב בשנת תרפ"ח [...] ובתריה מלך רב זביד בפום בדיתא ושכיב בשנת תרצ"ו ובתריה מלך רב דימי דמן נהרדעא ושכיב בשנת תרצ"ט ואחריו רפרם ואחריו רב כהנא ושכיב בשנת תשכ"ה. ובתריה מלך רב אחא בריה דרבא ושכיב בשנת תשל"ל. ובכולהי אילין שני מן בתר רב פפא הוה רב אשי גאון בסורא והוה אתא למתא מחסיה [...] ונהג רב אשי ראש מתיבתיה קרוב לשיתין שני [...] ושכיב בשנת תשל"ח.²³ ומלך בתריה במתא מחסיה רב יימר ושכיב בשנת תשמ"ג. ורב אידי בר אבין ושכיב בשנת תשס"ג. ורב נחמן בר רב הונא ושכיב בשנת תשס"ז בעידן שמאדא דגזר יזדגדד לבטולי שבתא וגזרו רבנן תעניתא ואיתי קודשא בריך הוא בליליה עליה

23 נוסח הפנים במהדורת לוין: 'תשל"ה'. נראה לי שיש להעדיף את הנוסח 'תשל"ח', המצוי בכל הנוסחים האחרים שליון השתמש בהם (הערה 12 על אתר), בגלל אמירתו של רב שרירא שרב אשי עמד בראש הישיבה 'מן בתר רב פפא [...] קרוב לשיתין שני'. אם נתחיל לספור את שנות כהונתו של רב אשי משנת הפטירה של רב פפא, 686 לשטרות, הרי לפי הנוסח 'תשל"ה' הוא כיהן 49 שנים, ואילו לפי הנוסח 'תשל"ח' כיהן במשך 52 שנים; ונדמה שקל יותר להבין את הטענה שכהונתו נמשכה 'קרוב לשישים שנה' אם היא נמשכה יותר מ-50 שנה (אם כי הייתה לרב שרירא סיבה מיוחדת לחפש תקופה באורך זה, עיין שם). השווה: הלוי (לעיל הערה 10), עמ' 498.

תנינא ובלעיה מן משכביה ובטלה גזרתיה. ומלך במחסייה רב טביומי דהוא מר בר אשי ושכיב בשנת תשע"ט במוצאי יום הכפורים. ובתריה רבה תוספאה ושכיב בשנת תשפ"ח. ובארבעה בשבא דהוא י"ג בכסליו שנת תתי"א שכיב רבינא בריה דרב הונא דהוא סוף הוראה.

ובאלו שני מלכו בפום בדיתא רב גבואה מביקתיל ושכיב בשנת תשמ"ד. ובתריה רפרם מפום בדיתא ושכיב בשנת תשנ"ד. ורב רחימי ואית דמחלפין רב רחומאי ושכיב בשנת תשס"ז בעידן שמאדא דגזר יודגירד. ומלך רב סמא²⁴ בריה דרבא ובאותו הפרק דיליה ודמר בר רב אשי שמענו מן ראשונים בספר זכרוניהם דבעו רחימי עלי יודגירד ובלעיה תנינא מן בית משכבי ובטלה גזירה. וביומיה דהו רב סמא בטבת שנת תשפ"א איתסרו רבנא מארי בר מר ינוקא והונא מארי בן ראש גלותא ומשרשיא בר פקוד. ובחמשה עשר בטבת איתקטיל הונא מארי בן מר זוטרנא נשיאה ומשרשיה קפוד ובאדר דשתא הדא איתקטיל מר בר מר. ובשנת תשפ"ה דשכיב רבה תוספאה איתסרין כל כנישתא דבבלאי ונקיטו ינוקי בני יהודאי לאמגושי. ובשנת תשפ"ז שכיב רב סמא דנ²⁵ בריה דרבה. ובתריה מלך רב אסי וביומוהי סוף הוראה ואיסתתים תלמודא.

והו רבנן סבוראי ורוביהון שכיבו בשנים מועטות, דהכין פרישי ראשונים בספרי זכרונות דברי הימים: בשנת תתי"ה שכיב רב סמא בריה דרבנא יהודה בסיון [...]. ובחד בשבא דהוא ד' באדר בשנת תתי"ז²⁶ שכיב רב אחי בריה דרב הונא, ובניסן דשתא דא שכיב רב רחומי ואית דמחלפין רב רחומאי. ובשנת תתי"ח בכסליו שכיב רב שמואל בר רבהו דמן פום בדיתא. ובאדר שכיב ראבינא מן אימציא. ובשנת תתי"ט שכיב רב הונא ראש גלותא. ובשנת תתכ"ב ביום כפור הוה זעפא ושכיב רב²⁷ אחא בריה דאבי. ובשנת תתכ"ז שכיב רב תחינא ומר זוטרנא²⁸ בני רב חנינא. ואשתייר רב יוסף גאון במתיבתין כמה שני. ובתר הכין רב עינא בסורא ורב סימונא בפום בדיתא. ובתר הכין רב רבאי מירוב מן מתיבתא דילנא [...]. והויין שני שמד וצרות בסוף מלכות פרסיין ולא הו יכלין למיקבע פירקי ואתובי מתיבתא ומידבר מנהגי דגאונות²⁹ עד בתר כמה שני.

24 בנוסח הפנים במהדורת לויין כתוב 'אסא', ויש גורסים 'חמא' (עמ' 96, הערה 11 ל'נוסח צרפת'). הנוסח 'סמא' מצוי ברוב הנוסחים במקום זה, ובכל הנוסחים בשני מקומות בהמשך הקטע (עמ' 96, שורה 14 ועמ' 97, שורה 10).

25 בנוסח הפנים של מהדורת לויין: 'דאינו' (אולי = דאינהו). הנוסח 'דגן' נמצא בכתבי היד האחרים השייכים לענף ה'צרפתי' (עמ' 97, הערה 19 ל'נוסח צרפת'); המילה חסרה ב'נוסח ספרד'.

26 בנוסח הפנים של 'נוסח צרפת' אצל לויין: 'תתי"ז'. אימצת את הנוסח 'תתי"ז', המצוי ב'נוסח ספרד' ובשני כתבי יד של 'נוסח צרפת' (עמ' 98, הערה 8) כיוון שד' באדר חל ביום ראשון בשנה זו (ד' רסו, 506 לסה"נ), על פי: א"א עקביא, לוח לששת אלפים שנה, ירושלים תשל"ו, עמ' 358. החילוף הגרפי בין וי"ו ובין וי"ן מינימלי.

27 במקום 'שכיב רב' גורס כ"י ארם צובה (נוסח הפנים של לויין): 'דרב'. הנוסח 'שכיב רב' נמצא בכל עדי 'נוסח ספרד' ובנוסח 'צרפתי' אחד, ואילו כתבי היד האחרים השייכים לענף זה גורסים 'שכיב רב' (עמ' 98, הערה 21 ל'נוסח צרפת').

28 כאן מוסיף כ"י ארם צובה בלבד: 'ורב חנא'.

29 בנוסח הפנים של לויין: 'בגאונות'. שני כתבי יד השייכים לענף ה'צרפתי' גורסים 'דגאונות' ואחד גורס 'גאונות' (עמ' 99, הערה 10 ל'נוסח צרפת'); 'נוסח ספרד' גורס 'מנהג גאונים'.

ב. המאה השלישית

מהשוואת החלק הראשון של תקופת האמוראים בשתי הסקירות דלעיל מצטיירת תמונה מפתיעה: יש ביניהן הסכמה מלאה על המאורעות המתוארכים; ואילו לגבי יתר הנתונים אין בהן כמעט חומר משותף, ולעתים קרובות יש ביניהן מחלוקת מהותית. אציג את תוצאות ההשוואה בצורת טבלה: הנתונים המודפסים באמצע העמוד (באות זו) משותפים לשני המקורות; אלה המצויים בסת"א בלבד מובאים בטור הימני, ואלה המצויים באר"ג בלבד מובאים בטור השמאלי. מניין השנים הוא 'לשטרות'.

530 ירידת רב לבבל, בחיי רבי יהודה הנשיא

הורה איסור והיתר בנהרדעא.

לא נהג שררה בימי ר' אבא. מצא את ר' שילא כראש החכמים.

אחר כך נהג שררה בנהרדעא 25 שנה לאחר פטירתו עבר לסורא והשאיר את שמואל

בנהרדעא.

(עם שמואל ורב הונא קמא). לרב ולשמואל היו שתי ישיבות.

558 פטירת רב

שמואל נהג שררה שש שנים. שמואל נותר לבד כראש ישיבה במשך שבע

שנים.

565 פטירת שמואל

רב נחמן, רב יהודה ורב ששת פעלו בערים

שונות.

יישוב נהרדעא נמשך 680 שנה.

570 חורבן נהרדעא בידי פפא בר נצר

רב הונא מלך 40 שנה.

590 פטירת ר' יוחנן בארץ ישראל

ריש לקיש נפטר שנה קודם לכן. ר' אלעזר נפטר שנה אחריו, ומלך ר' אמי.

רב הונא ורב חסדא עשו שתי ישיבות: רב הונא סמוך למתא מחסיא, רב חסדא בסורא

רב חסדא במחסיא (ובנה בי רב ארבע שנים); (ובנה בי רב בשנת 604), רב יהודה

רב הונא בנהרדעא בפומבדיתא ורב נחמן בשלהי ובמחוזא

608 פטירת רב הונא

610 פטירת רב יהודה

620 פטירת רב חסדא³⁰

כל שבעת המאורעות המתוארכים בקטע זה של סתו"א חוזרים בארש"ג; רב שרירא מוסיף מאורע מתוארך אחד (פטירת רב יהודה) שאינו נזכר בסתו"א ומאורע מתוארך נוסף (בניית בי רב בשנת 604) המתואר בסתו"א כתהליך שנמשך ארבע שנים – קרוב לוודאי שיש קשר בין שתי הידיעות, אם כי אין לשחזר בוודאות כיצד הן השתלשלו ממקור משותף.³¹ אולם בכל העניינים האחרים יש הבדלים רבים וכבדי משקל בין סתו"א ובין ארש"ג: לפי סתו"א מסתבר שר' אבא היה החכם הבכיר בבבל כאשר הגיע לשם רב מארץ-ישראל, ואילו לפי ארש"ג היה ר' שילא החכם הבכיר בבבל באותה עת; לפי סתו"א פעל רב בנהרדעא, ולפי ארש"ג בסורא;³² לפי סתו"א נראה שרב ושמואל לא הקימו ישיבות,³³ בניגוד למה שמספר רב שרירא. אפילו לגבי משך 'מלכותו' הבלעדית של שמואל אין שני החיבורים מסכימים, אף על פי שהם מסכימים על שנות הפטירה של רב ושל שמואל: לפי סתו"א נהג שמואל שררה לבד במשך שש שנים, ולפי ארש"ג במשך שבע שנים!³⁴ רב שרירא גאון מספר על פעילותם של אמוראים שלא נזכרו בסתו"א: רב נחמן, רב יהודה ורב ששת (אך הוא מציין את תאריך פטירתו של אחד מהם בלבד). סתו"א מסמך לידיעה על חורבן נהרדעא הערה על משך קיומה, ורב שרירא אינו עושה זאת; סתו"א מסמך לידיעה על פטירת ר' יוחנן הערה על פטירת ריש לקיש, ואילו בארש"ג נוספות הערות על חכמים ארץ-ישראליים אחרים: ר' אלעזר ור' אמי. לפי סתו"א פעל רב הונא בנהרדעא, ולפי ארש"ג סמוך למתא מחסיא.³⁵

ייתכן שרב שרירא גאון השתמש בסתו"א אך לא ראה בו מקור סמכותי אלא לידיעות כרונולוגיות, ואת שאר ידיעותיו (כולל נתונים כרונולוגיים נוספים)³⁶ לקח ממקורות אחרים. אולם כבר כעת ניתן להעלות השערה חלופית: שני המחברים השתמשו במקור כרונולוגי משותף, וכל אחד מהם השלים אותו בידיעות המבוססות על מקורות אחרים; במילים אחרות,

- 31 ראה הסיכום אצל: כהנא, סתו"א, חלק לועזי, עמ' 25, הערה 1.
- 32 דעתו של רב שרירא שמקום פעילותו העיקרי של רב היה בסורא נתמכת מן העובדה שבית הכנסת הקשור בשמו, והמכונה 'בית רבינו שבבבל', פעל בתחום ישיבת סורא, ראה: L. Ginzberg, *Geonica*, I, New York 1968 (New York 1909), pp. 41-43, n. 2. האם זה אומר שבעל הקטע בסתו"א לא היה מקורב לחוגי הישיבות? גם תפקידו של 'רב הונא קמא' בסתו"א נראה שונה מאשר בארש"ג: לפי סתו"א מסתבר שהוא היה אחד מראשי החכמים, ואילו לפי ארש"ג הוא היה ראש גולה (וקשה להניח שהכינוי משמש אצל שני המחברים לאנשים שונים). ראה: לוי, ארש"ג, עמ' 76.
- 33 אמנם לא נאמר כך במפורש, אך רב ושמואל מתוארים רק כמי ש'נהגו שררה', ואילו לגבי חכמי הדור הבא נאמר 'ואחר כך רב הונא ורב חסדא ועשו שתי ישיבות'. ראה: גודבלט (לעיל הערה 4), עמ' 35; גפני (לעיל הערה 2), עמ' 183.
- 34 בנוסחים מעטים של סתו"א נאמר, כמו בארש"ג, ששמואל מלך שבע שנים (ראה: כהנא, סתו"א, עמ' 4, הערה 31), אך יש לזכור שההבדל הגרפי בין וי"ו ובין זי"ן כמעט אפסי. נראה לי שרב שרירא חישוב את התקופה על פי תאריכי הפטירה (ראה להלן נספח א והערה 92); אם הנוסח המצוי ברוב עדי סתו"א אינו נובע מטעות סופריות, נראה שמחבר הקטע סבר ששמואל נותר בחיים פחות משבע שנים לאחר פטירת רב, כלומר שהוא נפטר בתאריך מוקדם יותר בלוח השנה (וכעין זה מצוי במקומות אחרים לא מעטים ואכמ"ל).
- 35 רב שרירא גאון מכיר כנראה את המקום של בית מדרשו, ויש להבין שבניין זה עדיין עמד בימיו (השווה להלן ליד הערה 40). מסתבר שעובדה זו לא הייתה ידועה למחבר הקטע בסתו"א, השווה לעיל הערה 32. מפתיע יותר שמחבר הקטע לא ידע או התעלם מכך שבבבלי נאמר: 'סבי דסורא רב הונא ורב חסדא' (סנהדרין יז ע"ב).
- 36 ראה לעיל הערה 13.

השלד הכרונולוגי זהה, אך כל אחד מן המחברים הוסיף עליו על פי טעמו ומקורותיו. בפרק הבא אנסה להוכיח שהסבר זה עדיף על ההסבר שרב שרירא השתמש בסתו"א. לשם כך אצביע על מקרה שבו סביר להניח שהמקורות שעמדו לרשותו של רב שרירא גאון היו לקויים, ואילו השתמש בסתו"א היה מתקן אותם על פי המידע המדויק יותר הכלול בחיבור זה.

ג. רבה ורב יוסף

בתלמוד הבבלי מסופר כי רבה ורב יוסף היו המועמדים המובילים לראשות הישיבה, אך ההכרעה ביניהם נדחתה ולבסוף 'מלך' רבה במשך 22 שנים, ולאחריו רב יוסף במשך שנתיים וחצי.³⁷ בארש"ג מסופר על תקופה זו ועל המשכה המידי כדלהלן:

ובתר רב יהודה דשכיב בשנת תר"י מלך רב חסדא בסורא עשרה שני ושכיב בשנת תר"כ. ורבה ורב יוסף דהוו בפום בדיתא בהדי רב יהודה, כל חד מנהון אמר ליה לחבריה מלוך אנת ולא קביל על נפשיה רב יוסף למהוה הוא ראשא [...] וכיון דכל חד הוה מידחי גבי חבריה קמת מילתהון, והוה אזיל רבה לות רב חסדא לסורא כמה שני, ובסוף יומיה דרב חסדא כד חזא רבה דצריכא ליה שעתא בפום בדיתא קביל על נפשיה ראשניותיה רשותא ומלך כ"ב שני ושכיב בשנת תרל"א.

ושמענא מן רבואתא דמתיבתא דילנא דהנהו שני דבתר רב יהודה דלא קביל רבה ראשנותיה רשותא מלך רב הונא בר חייה בפום בדיתא, ואית ליה התם השתא בית מדרש גדול. וכד שכיב ואיצטריכא שעתא לרבא דלא לבטולי תורה בפום בדיתא דרובה דרבנן דישראל התם הו וקביל על נפשיה ורבין תורה רבה דהוא רבה בר נחמני [...]

ובאילין שני רבה בר רב הונא הוה מרביץ תורה בסורא. ובתר רבה מלך רב יוסף בפום בדיתא תרתי שניין ופלגא ושכיב בשנת תרל"ד. ובתריה מלך אבוי בפום בדיתא י"ד שני ושכיב בשנת תרמ"ח [...] ובתר אבוי מלך רבא במחוזא דמן פומבדיתא היא [...] ושני מלכותיה דרבא ארסרי שני ושכיב בשנת תרס"ג.³⁸

את המסופר על רבה (אף בחלק המרכזי של התיאור, ללא התוספת המובאת כשמועה מחכמי הישיבה) אי אפשר ליישב בשום פנים: אחרי פטירת רב יהודה בשנת 610 לשטרות התנהלו דיונים בין רבה לרב יוסף, עניינם נשאר ללא פתרון ('קמת מילתהון'), במשך כמה שנים ביקר רבה מדי פעם אצל רב חסדא בסורא, ולאחר מכן מלך בפומבדיתא 22 שנים ונפטר בשנת 631! הסתירה גלויה לעין ולא נעלמה מעיניהם של חוקרים, והם ניסו ליישבה בדרכים שונות, כולן דחוקות. הלוי למשל הניח שרב יהודה נפטר בתחילת 610 ורבה בסוף 631, ולכן נחשבה כהונת רבה כתקופה של 22 שנים, אך הוא התעלם מן הידיעות המפורשות על כך שבין פטירת רב יהודה

37 בבלי, ברכות ס"ד ע"א-ע"ב; שם, הוריות יד ע"א.

38 לוין, ארש"ג, עמ' 85-89, 'נוסח צרפת'.

לתחילת הכהונה של רבה עברה תקופה של כמה שנים.³⁹ ואילו בנוגע לשמועה שמסר רב שרירא בשם חכמי הישיבה טען הלוי, ראשית, שאין שמועה כזאת עומדת ברמת הדיוק של שאר ההרצאה של הגאון, ושנית, שאף לפי שמועה זו אין להבין שרב הונא בר חייא עמד בראש ישיבת פומבדיתא בין רב יהודה לרבה, אלא שניהל בית מדרש פרטי בעיר (כלומר רב שרירא הקפיד לציין שהיה לרב הונא 'מדרש גדול', בניגוד לישיבה). לטענה הראשונה נשוב להלן; לגבי הטענה השנייה נעיר רק שהיא אפשרית – אם כי לא הכרחית – לפי 'נוסח ספרד' של ארש"ג, המספר על (בית) מדרשו של רב הונא בר חייא בלשון עבר, אך לא לפי 'נוסח צרפת', המוסר שבית מדרשו של רב הונא בר חייא עדיין עומד בזמנו של רב שרירא (ולפיכך ברור שמדובר במבנה הקשור בשמו ולא במסגרת הלימודית שבראשה עמד).⁴⁰ הלוי, נאמן לשיטתו, התבסס על 'נוסח ספרד', אך כעת ברור, כפי שצינינו לעיל, שיש להעדיף את 'נוסח צרפת' אלא אם כן הוכח אחרת בנקודה מסוימת. בר הלך למעשה בעקבותיו של הלוי, אך מבלי לפרט.⁴¹

גפני הכיר בכך שיש בקטע זה סתירה פנימית, אף אם מתעלמים מאותה שמועה, אלא שפירושו לקטע אינו הכרחי לדעתי: הוא מבין מדברי רב שרירא על כך שרבה קיבל על עצמו את ראשות הישיבה רק 'בסוף יומיה דרב חסדא', שהיה זה סמוך לאחר מותו של הלה (620 לשטרות), ואם כן נמשכה כהונתו של רבה עד שנת 642 לערך. הוא מסיק שרב שרירא השתמש כאן ב'מסורות שונות וסותרות', ומביא תימוכין להצעה זו מאותה שמועה שהביא הגאון בשם חכמי ישיבתו – אם כי במקרה זה המקור העצמאי מצוין במפורש, מה שאין כן לגבי המקורות המשוועים שמאחורי עיקר ההרצאה. הצעה זו עשויה להסביר למה סתר רב שרירא את עצמו במהלך הקטע אם היו בידי מקורות שונים ומנוגדים והוא לא ידע להכריע ביניהם, אך היא עדיין אינה מסבירה ממה נובעת הסתירה בין אותם מקורות משוערים.⁴²

לדעתי היחיד שהתקרב לפתרון הנכון של קושי זה היה גרץ.⁴³ הוא שם לב לכך שבקטע המקביל בסתו"א שנת 631 לשטרות היא תאריך פטירתו של רב נחמן בר יעקב; בשנת 633 נפטר רבה בר רב הונא; ורק בשנת 645 נפטר רבה בר נחמני. גרץ הציע שרב שרירא גאון השתמש בסתו"א לקביעת הכרונולוגיה התלמודית, ובבקטע זה היה הטופס של סתו"א שבידו משובש; משום כך ייחס את פטירתו של רבה לשנת 631, ותאריכי הפטירה של רב נחמן בר יעקב ושל רבה בר רב הונא נעלמו כליל. אולם המעיין יראה שקשה ביותר לשחזר נוסח משובש של סתו"א שעשוי היה להכשיל את רב שרירא בנקודה זו: לכאורה חשב גרץ על דילוג מחמת הדומות, אך כל דילוג בחלק זה של סתו"א היה גורם לכך שייחוס לחכם מסוים תאריך פטירה המאוחר לזה

39 הלוי (לעיל הערה 10), עמ' 433. ולאחרונה בעקבותיו: נ"ד רבינוביץ, אגרת רב שרירא גאון, ירושלים תשנ"א, עמ' 117.

40 לוי, ארש"ג, עמ' 86. לדוגמה נוספת של תופעה זו ראה לעיל הערה 35. השווה: בר (לעיל הערה 12), עמ' 191–192; בר התקשה בנוסח זה ולכן העדיף את 'נוסח ספרד'.

41 ראה: בר (שם), עמ' 188, 192–193. הוא מניח שה־interregnum נמשך חודשים ולא שנים, ושהשמועה המובאת בשם חכמי הישיבה מבוססת על בבלי, בכורות לא ע"א.

42 ראה: גפני (לעיל הערה 2), עמ' 248 והערה 33; והשווה לעיל הערה 4.

43 למראי מקום ראה לעיל הערה 10.

המיוחס לו בנוסח התקני של הספר, ולא להפך. למשל דילוג מן המסופר על רב נחמן בר יעקב עד המסופר על רבה היה גורם לכך שפטירתו של רב נחמן בר יעקב תתוארך לשנת 645, ושפטירתם של רבה בר רב הונא ורבה לא תוזכר. רק במקור שמשפטי מסודרים בסדר הפוך: קודם התאריך ולאחר מכן המאורע שהתרחש בו, עשוי היה דילוג מחמת הדומות להוביל לתוצאה המשתקפת בארש"ג. לפיכך אפשר להניח במידה רבה של סבירות שמאחורי שני החיבורים של סוף תקופת הגאונים עומד מקור כרונולוגי שנוסח בצורה זו ולשחזר את הקטע הרלוונטי בערך כדלהלן: 'ובשנת תרל"א שכיב (רב נחמן בר יעקב ובשנת תרל"ג שכיב רבה בר רב הונא ובשנת תרמ"ה שכיב) רבה בר נחמני'. התוצאה של השמטה מחמת הדומות של המילים המוקפות בסוגריים בטקסט זה הולמת בדיוק את המצוי בארש"ג: רבה נפטר בשנת תרל"א, ואילו לפטירת רב נחמן בר יעקב ורבה בר רב הונא אין זכר.⁴⁴ רב שרירא בודאי חש בסתירה בין מקורותיו אך לא הייתה לו דרך להכריע ביניהם, ולכן הוא צירף את הנתונים והביאם כמות שהם.⁴⁵ אילו עמד לרשותו מקור כרונולוגי נוסף כגון סתו"א, ובו תאריכים אחרים המתיישבים בקלות עם תיאורו המפורט, יש להניח שהיה מאמץ כרונולוגיה זו. מכאן עולה לדעתי שהגאון לא הכיר את סתו"א או למצער לא ראה בו מקור שראוי לסמוך עליו.⁴⁶

אם כן הוא, הרי 22 השנים של ראשות הישיבה המיוחסות לרבה בר נחמני הן השנים 623–645 לשטרות, והוא נכנס לתפקיד זה כשלוש שנים לאחר פטירתו של רב חסדא.⁴⁷ יש להודות עם זאת

44 הלוי טען שרב שרירא מציין רק את תאריכי הפטירה של ראשי מתיבתות, ראה: הלוי (לעיל הערה 10), עמ' 441. אך יש בכך מידה מסוימת של הנחת המבוקש. (ייתכן למשל שיחסו של רב שרירא לרבה בר רב הונא [לוי, ארש"ג, עמ' 87] נובע מכך שתאריך פטירתו לא נשמר במקורות שהגיעו לידינו). נראה לי שיש להסביר בצורה דומה את ההבדלים בין סתו"א ובין ארש"ג בתאריכי הפטירה של רב כהנא ומר זוטרא: בסתו"א נאמר שרב כהנא נפטר בשנת תשכ"ב ומר זוטרא בשנת תשכ"ה, ואילו רב שרירא אינו מזכיר את פטירת מר זוטרא, ומייחס לרב כהנא את תאריך הפטירה המיוחס בסתו"א למר זוטרא. דוגמאות קונקרטיות לדילוגים כאלה מצויות בנוסחי סתו"א וארש"ג שלפנינו; ראה: כהנא, סתו"א, עמ' 5, הערות 86, 88, עמ' 6 והערה 111; לוי, ארש"ג, עמ' 90, הערה 12 ל'נוסח צרפת'. ניסיון לא מוצלח לשלב את המסורות של סתו"א ושל ארש"ג בקטע זה מצוי בטקסט שפרסם גויבאואר: 'ואחריו רב נחמן בר יעקב בשנת תרל"א ואחריו רבה בר רב הונא בסורא ונאסף בשנת תרל"ג ואחריו רבה בר נחמני בפומבדיתא בשנת תרמ"ה ואחריו רב יוסף בפומבדיתא בשנת תרמ"ז ואחריו אב"י בפומבדיתא בשנת תר"ס ואב"י מלך י"ד שנים ואחריו רבא במחוזא בשנת תרס"ג והוא מלך י"ד שנים' (א' גויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים, ב, אוקספורד תרנ"ה, עמ' 183). על מעשה הכלאים המשתקף בכתב יד זה ראה גם לעיל הערה 12.

45 בדוגמה דומה, הקשורה לתקופה מאוחרת יותר, דנתי במאמרי 'רב עמרם בר ששנא – גאון סורא?', תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 327–345.

46 השווה הדרך שבה מאוחר רב שמואל בן חפני גאון (ככל הנראה) את סתו"א, כפי שציטט אברמסון (לעיל הערה 8), עמ' 219–220; ובאופן כללי יותר: ברודי (לעיל הערה 2), עמ' 149–150 והמקורות הרשומים שם בהערה 44. 47 אין סיבה טובה להניח, כפי שעושה גפני, שעליית רבה לגדולה הייתה סמוכה ממש לפטירת רב חסדא (ראה: גפני [לעיל הערה 2], עמ' 248), כפי שאין צורך להניח שרב הונא פעל כראש ישיבה סמוך לפטירת שמואל (ראה: גפני [שם], ועיין להלן נספח ג). הלוי טען שמן התלמוד מוכח שרבה כיהן כראש ישיבה עוד בחיי רב חסדא: בבבלי, עבודה זרה יט ע"א מסופר על החששות של רב חסדא שמא יעזבו אותו תלמידים, ובהמשך נאמר (לפי נוסח הדפוסים) 'שבקוהו ואולו קמיה דרבא', ולפי הגהה בגיליון הש"ס, 'לקמיה דרבה'. אולם משפט זה רופף מבחינת הנוסח: בכ"י פריס, הספרייה הלאומית, MS héb. 1337 נאמר כאן רק 'שבקוהו ואולו' (מלבד זאת אפשר כמובן לטעון, אף לפי הנוסח הרווח, שרבה לא בהכרח הוכר באותה תקופה כראש ישיבה 'רשמי'). ראה: הלוי (לעיל הערה 10), עמ' 434.

שאינן הצעה זו פותרת את כל הקשיים הכרוכים בקטע זה של ארש"ג: מאחר שהתלמוד מספר שרב יוסף כיהן במשך שנתיים וחצי, ברור שהקביעה שרבה נפטר בשנת 631 עשויה הייתה להביא לקביעה שרב יוסף נפטר בשנת 634; אולם קשה להסביר למה קבע רב שרירא שאבי נפטר בשנת 648, אלא אם כן הייתה לו מסורת על משך כהונתו.⁴⁸

המבנה שהצעת למקור המשותף – ציון תאריך ולאחריו מאורע(ות) שהתרחשו(ו) בו – מתקבל ביותר על הדעת אם מדובר ברישום של כרוניקה שהתנהל לאורך שנים, ודוגמאות לכך ידועות מתרבויות שונות.⁴⁹ ההצעה לשחזר מקור כרונולוגי הבנוי בצורה זו אף נתמכת מן המקום היחיד שבו רב שרירא מביא כנראה ציטוט מילולי מ'ספר הזכרונות דברי הימים' – סקירת תקופת הסבוראים. כל הקטע הזה בנוי, כפי שראינו לעיל, באותה צורה: 'בשנת תתי"ה שכיב רב סמא בריה דרבנא יהודה בסיון [...] ובחד בשבא דהוא ד' באדר בשנת תתי"ז שכיב רב אחי בריה דרב הונא ובניסן דשתא דא שכיב רב רחומי ואית דמחלפין רב רחומאי. ובשנת תתי"ח בכסליו שכיב רב שמואל בר רבה דמן פום בדיתא. ובאדר שכיב ראבינא מן אימצאי. ובשנת תתי"ט שכיב רב הונא ראש גלותא. ובשנת תתכ"ב ביום כפור הוה זעפא ושכיב רב אחא בריה דאבי. ובשנת תתכ"ו שכיב רב תחינא ומר זוטרא בני רב חנינא'.

הסקירות הכרונולוגיות של תקופת האמוראים בסתו"א ובארש"ג פותחות בקטעים שבהם מובאים תחילה שם האמורא וידיעות על פעילותו, ולאחר מכן תאריך הפטירה שלו, כיאה לתיאורים היסטוריים המדגישים את פעילותם של גיבורים מסוימים; אולם במהלך הסקירות עוברים חיבורים אלה לסגנון החלופי, שבו הקטעים מתקצרים והתאריכים מופיעים בראשי

48 לדעת גפני עמד לרשות רב שרירא מקור כרונולוגי שציין רק את פרקי הזמן שבהם כיהנו ראשי ישיבה שונים, ללא תאריכי כהונתם (הוא מייחס חשיבות רבה לעובדה שבכמה מקרים הציון של משך הכהונה אף אינו מובא בצמוד לציון תאריך הפטירה), אך נראה לי שאין עדות לקיומו של מקור עצמאי כזה (ראה להלן נספחים א–ב והערה 92), וקשה להניח את קיומו. תאריכי הפטירה של רבה ורבה זיהו בכל נוסחי ארש"ג שהשתמש בהם לוין. כהונתו של אבי נמשכה 14 שנה לפי 'נוסח צרפת' ו-13 שנה לפי 'נוסח ספרד' (עמ' 87), וכהונתו של רבא נמשכה 14 שנה לפי כל הנוסחים פרט לאחד (עמ' 89, הערה 9 ל'נוסח צרפת'). אולם על תאריך הפטירה של אבי נחלקו הנוסחים בין 648 ובין 649 (סוף עמ' 87 והערה 22 ל'נוסח צרפת'), ונראה שנעשה פה ניסיון לתקן על פי החשבון, אולם קשה לדעת מהו הנוסח המקורי בארש"ג וכיצד ליישבו (ייתכן שיש לגרוס 15 שנה לגבי אבי או רבא, ושחל שיבוש מ"ד ל"ה, אך לא מצאתי סימוכים להשערה זו). לכאורה חילק רב שרירא את 29 השנים בין פטירת רב יוסף בשנת 634 (לפי גרסתו) ובין פטירת רבא בשנת 663 באופן שווה בין אבי לרבא, והקציב לכל אחד 14 שנות כהונה (שנה אחת נעלמת כאן וצ"ע), אך קשה להניח שהיה עושה זאת על דעת עצמו וללא סימוכים. (מר יאיר יניב הציע לי שאולי מצא רב שרירא את התאריך הזה רשום במקורו כתאריך הפטירה של רב יוסף, ומאחר שהיה ברור לו שרב יוסף נפטר בשנת 634, הסיק שתאריך זה מכון לאמתו של דבר לפטירת אבי.)

49 פרופ' חיים מיליקובסקי הציע לי בטובו את הרשימה דלהלן של ספרות העוסקת בכרונולוגיה ובקשרים ביניהן ובין סוגים אחרים של כתיבה היסטוריוגרפית: B. Croke, 'The Origins of the Christian World Chronicle', idem and A. M. Emmett (eds.), *History and Historians in Late Antiquity*, Sydney 1983, pp. 116-131; D. Hay, *Annalists and Historians: Western Historiography from the Eighth to the Eighteenth Centuries*, London 1977, pp. 38-62; G. Forsythe, *The Historian L. Calpurnius Piso Frugi and the Roman Annalistic Tradition*, Lanham Md. 1994; T. P. Wiseman, *Clio's Cosmetics*, Leicester 1979; idem, 'Introduction: Classical Historiography', C. Holdsworth and idem (eds.), *The Inheritance of Historiography 350-900*, Exeter 1994; idem, *History and Imagination*, Exeter 1994

המשפטים. אין המעבר בין שני הסגנונות חל באותו מקום בשני החיבורים, ולדעתי שינוי הסגנון אינו נובע משימוש במקורות מתחלפים אלא ממניעים סגנוניים.

בסת"א חל המעבר בין שני הסגנונות במהלך הקטע הבא: 'ואחריו רב כהנא בשנת תשכ"ב. ואחריו מר זוטרא בשנת תשכ"ה, ובו ביום היתה זועה גדולה בעולם ונודעזעה הארץ. ואחריו רב אחא בריה דרבא בשנת תש"ל, ובו ביום בלע התלי את הירח ונראו כוכבים ביום. ואחריו רבינא בשנת תשל"ג. ואחריו רב אשי בשנת תשל"ה. ובשנת תשמ"ב נאסף רב יימר ונראה עמוד אש ברקיע ועמד שלשים יום. בשנת תשנ"ג נאסף רב הונא ראש גולה'. במקום זה מוסיף החיבור על הרשימה היבשה של תאריכי פטירה ידיעות על תופעות טבע שליוו את פטירתם של שלושה חכמים: מר זוטרא, רב אחא בריה דרבא ורב יימר. ידיעות אלה נספחו לתאריכי הפטירה של מר זוטרא ושל רב אחא בסגנון 'ובו ביום...'. אולם בנוגע לרב יימר מסופר על תופעה שנמשכה חודש שלם ואולי אף לא החלה סמוך לפטירתו, ולכן מן הסתם ראה המחבר לנכון לנסח את המשפט בסגנון 'ובשנת תשמ"ב נאסף רב יימר ונראה עמוד אש ברקיע ועמד שלשים יום'. ומאחר שעבר לסגנון זה לצורך המשפט המסוים, כך אני משער, דבק המחבר אף בהמשך דבריו בסגנון זה, ששרר במקור העיקרי שעליו הסתמך.

בדומה לכך ניתן להסביר את המעבר הסגנוני אצל רב שרירא גאון. אצלו חל מעבר כזה פעמיים, בשני התיאורים המקבילים של מאורעות המאה החמישית, שעל מוצאם נדון בהרחבה בפרק הבא. במקרה הראשון השיקול הסגנוני בולט לעין – כאן מציין רב שרירא גאון בחגיגות את סיום התקופה כולה, תוך ציון תאריך מדויק: 'ובארבעה בשבא דהוא י"ג בכסליו שנת תתי"א שכיב רבינא בריה דרב הונא דהוא סוף הוראה'. אף במקרה השני, במרוצת הסקירה של מאורעות התקופה בפומבדיתא, נראה שיש הסבר סגנוני פשוט לתופעה. כאן אנו קוראים על מספר מאורעות שהתרחשו במהלך כהונתו של רב סמא בריה דרבא: 'ומלך רב סמא בריה דרבא ובאותו הפרק דיליה ודמר בר רב אשי שמענו מן ראשונים בספר זכרוניהם דבעו רחמי עלי יודגדד ובלעיה תנינא מן בית משכבי ובטלה גזירה. וביומיה דהו רב סמא בטבת שנת תשפ"א איתסרו רבנא מארי בר מר ינוקא והונא מארי בן ראש גלותא ומשרשיא בר קפור. ובחמשה עשר בטבת איתקטיל הונא מארי בן מר זוטרא נשיאה ומשרשיה פקוד ובאדר דשתא הדא איתקטיל מר בר מר. ובשנת תשפ"ה דשכיב רבה תוספאה איתסרן כל כנישתא דבבלאי ונקיטו ינוקי בני יהודאי לאמגושי. ובשנת תשפ"ז שכיב רב סמא דנן בריה דרבה. ובתריה מלך רב אסי וביומוהי סוף הוראה ואיסתתים תלמודא'. בהקשר כזה, שבו אין גיבור חדש עולה על הבמה, ושהמאורעות המתוארים אינם קשורים ישירות בראש הישיבה אלא משובצים בקטע העוסק בו משיקולים כרונולוגיים גרידא, נוח למחבר לחזור – לפי השערת – לסגנון מקורו, ולנסח 'וביומיה דהו רב סמא בטבת שנת תשפ"א איתסרו [...] ובחמשה עשר בטבת איתקטיל [...] ובאדר דשתא הדא איתקטיל מר בר מר. ובשנת תשפ"ה [...] איתסרן כל כנישתא דבבלאי [...] ובשנת תשפ"ז שכיב רב סמא דנן בריה דרבה'.

ד. המקורות לכרונולוגיה של סוף תקופת האמוראים

שתי הסקירות הכרונולוגיות שהגיעו לידינו מתקופת הגאונים, זו שבסתו"א וזו שבארש"ג, מבוססות אפוא על מקור משותף; מקור זה אינו מצוי בידינו אך ניתן לשחזרו במידה רבה של סבירות ושל דיוק.⁵⁰ כדי לברר את הגבולות הכרונולוגיים של המקור האבוד או של השימוש שנעשה בו נעיין בתיאור התקופה שמפטירת רב אשי עד לפטירת רבינא בריה דרב הונא בארש"ג:

ובכולהי אילין שני מן בתר רב פפא הוה רב אשי גאון בסורא והוה אתא למתא מחסיה [...] ונהג רב אשי מתיבתיה קרוב לשיתין שני [...] ושכיב בשנת תשל"ח.⁵¹ ומלך בתריה במתא מחסיה רב יימר ושכיב בשנת תשמ"ג. ורב אידי בר אבין ושכיב בשנת תשס"ג. ורב נחמן בר רב הונא ושכיב בשנת תשס"ו בעידן שמאדא דגזר יודגרד לבטליה שבתא וגזרו רבנן תעניתא ואיתי קודשא בריך הוא בליליה עליה תנינא ובלעיה מן משכביה ובטלה גזרתיה. ומלך במחסיה רב טביומי דהוא מר בר אשי ושכיב בשנת תשע"ט במוצאי יום הכפורים. ובתריה רבה תוספאה ושכיב בשנת תשפ"ח. ובארבעה בשבא דהוא י"ג בכסליו שנת תתי"א שכיב רבינא בריה דרב הונא דהוא סוף הוראה.

ובאלו שני מלכו בפום בדיתא רב גבואה מביקתיל ושכיב בשנת תשמ"ד. ובתריה רפרם מפום בדיתא ושכיב בשנת תשנ"ד. ורב רחימי ואית דמחלפין רב רחומאי ושכיב בשנת תשס"ז בעידן שמאדא דגזר יודגירד. ומלך רב סמא⁵² בריה דרבא ובאותו הפרק דיליה ודמר בר רב אשי שמענו מן ראשונים בספר זכרוניהם דבעו רחימי עלי יודגרד ובלעיה תנינא מן בית משכבי ובטלה גזירה. וביומיה דהו רב סמא בטבת שנת תשפ"א איתסרו רבנא מארי בר מר ינוקא והונא מארי בן ראש גלותא ומשרשיא בר קפוד. ובחמשה עשר בטבת איתקטיל הונא מארי בן מר זוטרנא נשיאה ומשרשיה פקוד ובאדר דשתא הדא איתקטיל מר בר מר. ובשנת תשפ"ה דשכיב רבה תוספאה איתסרן כל כנישתא דבבלאי ונקיטו ינוקי בני יהודאי לאמגושי. ובשנת תשפ"ז שכיב רב סמא דנן⁵³ בריה דרבה. ובתריה מלך רב אסי וביומיה סוף הוראה ואיסתתים תלמודא.

שתי הפסקות המובאות לעיל משקפות קרוב לוודאי מקורות נפרדים: הפסקה הראשונה מבוססת על מקור סוראי, והשנייה על מקור פומבדיתאי. בעוד שבחלקים הקודמים של ארש"ג מצאנו תיאור רצוף שמשולבים בו מאורעות הקשורים לשיבות סורא ופומבדיתא, מאורעות הנוגעים למרכזי לימוד בערים אחרות (מחוזא, נרש ועוד) ואף כאלה שאינם קשורים לחיי הישיבות

50 נראה לי שאין סיבה להניח את קיומם של כמה מקורות משותפים ששני המחברים עשו בהם שימוש דומה כל כך, ושיש להעדיף את השחזור שהצעתי על פי העיקרון של 'תער אוקרם'. ראה גם הערה 65 להלן.

51 ראה לעיל הערה 23.

52 ראה לעיל הערה 24.

53 ראה לעיל הערה 25.

הבבליות (חורבן נהרדעא, פטירת ר' יוחנן), בקטעים אלה מתמקדת הסקירה באופן בלעדי כמעט בשיבה זו או בזו. לכן מובא תיאור רצוף שמצוינים בו תאריכים מתשל"ה או תשל"ח עד תתי"א, ולאחר מכן מתחיל תיאור נפרד אך מקביל מבחינה כרונולוגית שמצוינים בו תאריכים משנת תשמ"ד עד שנת תשפ"ז (ועוד חכם אחרון, רב אסי, שזמן פעילותו לא צוין בצורה מדויקת, אך הוא מוצג כנראה כחופף לרבינא בר רב הונא, אחרון החכמים המוזכרים בפסקה הקודמת, 'דהוא סוף הוראה').⁵⁴

מלבד עצם החזרה על אותו פרק זמן, ועל ההערה שתקופה זו מסתיימת עם 'סוף הוראה', מסייעות שתי נקודות נוספות לקביעה שמדובר במקורות נפרדים, אלא ששתיהן מסופקות מבחינה טקסטואלית. (א) על מותו של המלך יודגרד השלישי מסופר: 'ומלך רב סמא [כצ"ל] בריה דרבא, ובאותו פרק דיליה ודמר בר רב אשי שמענו מן ראשונים בספרי זכרוניהם דבעו רחמי עלי יודגרד ובלעיה תנינא מן בית משכבי ובטלה גזירה'.⁵⁵ בכתב יד ארם צובה סיפור זה מופיע בשינוי קטן אף קודם לכן: 'וגזרו רבנן תעניתא ואיתי קודשא בריך הוא בליליה עליה תנינא ובלעיה מן משכביה ובטלה גזריה'.⁵⁶ השאלה שנשאלת היא אם משפט זה מקורי בארש"ג, והוא נשמט ביתר הנוסחים כדי למנוע את הכפילות שהצבענו עליה, או שמא נוסף המשפט בכתב יד זה בלבד, בעקבות ההערה שבהמשך שדברים אלה קרו 'באותו פרק דיליה' של רב סמא בריה דרבא] ודמר בר רב אשי'. העובדה שדברי הפתיחה לאיגרת נשמרו אך ורק בכתב יד ארם צובה תומכת באפשרות שאף במקום הנדון נשמר הנוסח המקורי של האיגרת בנוסח זה בלבד.⁵⁷ (ב) בנקודה נוספת מצויה לא רק כפילות אלא אף סתירה בין שני מקומות סמוכים באיגרת, והפעם יש עדות לכך בכל נוסחי הענף ה'צרפתי', פרט לאחד: לפי הפסקה הראשונה נפטר רבה תוספאה בשנת תשפ"ח;⁵⁸ ואילו בפסקה השנייה נאמר: 'ובשנת תשפ"ה דשכיב רבה תוספאה איתסרן כל כנישתא דבבלאי ונקיטו בני יהודאי לאמגושי'.⁵⁹ הערת האגב 'דשכיב רבה תוספאה' חסרה בעדי הנוסח 'הספרדיים', אך נראה שהיא נשמטה בכוונה, כדי למנוע את הסתירה בין שני הקטעים. אמנם מסתבר שסתירה זו נובעת משיבוש גרפי בין חי"ת לה"א ומהכנסת הערה משובשת על זמן פטירתו של רבה תוספאה הסוראי לתוך המקור הפומבדיתאי; אולם קשה לתלות זאת במעתיק מאוחר של ארש"ג, וסביר יותר להניח שהדבר אירע בתוך המקור הפומבדיתאי עצמו.⁶⁰

54 מקומו של רב אסי בתהליך זה אינו מחוור לחלוטין. אפשר לפרש שגם הוא נחשב 'סוף הוראה', ושתקופת 'הוראה' הסתיימה רק עם פטירתו; אולם נראה לי יותר (גם בגלל הניסוח וגם בגלל היעדר הציון של תאריך פטירתו) שרב שריא מתכוון לומר שתקופה זו הסתיימה עוד בחייו של רב אסי, עם פטירתו של רבינא בר רב הונא.

55 לויין, ארש"ג, עמ' 96.

56 שם, עמ' 95.

57 ראה: לויין, ארש"ג, עמ' 4, ובהקדמתו, שם, עמ' כ (xxxix).

58 שם, עמ' 95. 'נוסח ספרד' גורס 'תשפ"א', וכתב יד אחד השייך ל'נוסח צרפת' גורס 'תשפ"ה' (הערה 7 על אתר). הנוסח 'תשפ"ח' נתמך גם על ידי סתו"א (ראה להלן בפנים).

59 שם, עמ' 97. אי אפשר להגיה את התאריך כי מאוחר זה מופיע בתוך רשימה המסודרת בסדר כרונולוגי לפני פטירת רב סמא בשנת תשפ"ז.

60 השווה להלן עמ' 91 והערה 63, על שילוב ידיעה על פטירת רב סמא הפומבדיתאי בתוך מקור סוראי (כנראה).

החלק המקביל בסקירה הכרונולוגית שבסתו"א קרוב ביותר לפסקה הראשונה בארש"ג המשקפת כאמור מקור סוראי (וזאת הסיבה העיקרית לכך שסתו"א שויך לסוראי⁶¹). מלבד הבדלים של שנה אחת בכמה מן התאריכים והיעדר פירוט לגבי תאריכים אחרים, אנו מוצאים בחלק זה של סתו"א שלוש ידיעות כרונולוגיות החסרות בקטע הנדון בארש"ג: פטירת רב הונא ראש גולה בשנת 753; פטירת רב סמא בריה דרבא והריגת בנו של ראש הגולה בשנת 788; רעידת אדמה ופטירת המלך פירוז בשנת 793.

מאחר שבסקירתם עד סוף ימיו של רב אשי תלויים ארש"ג וסתו"א במקור כרונולוגי משותף, וכיוון שאין להרבות ללא צורך בשחזור מקורות היפותטיים, אני נוטה לשער שאף על סוף תקופת האמוראים היה לשני החיבורים מקור משותף, המשתקף בחלק הראשון של סקירת רב שרירא גאון ובסקירה של סתו"א. במילים אחרות, אני מציע לזהות את 'המקור הסוראי' של ארש"ג עם המקור הכרונולוגי העומד מאחורי הקטע המקביל בסתו"א. אולם הצעה זו מחייבת להסביר למה חסרות בחלק הראשון של סקירת הגאון אותן שלוש ידיעות כרונולוגיות שצוינו לעיל. לגבי שתיים מהן המשימה פשוטה: יש להניח שרב שרירא לא הביא את הידיעות על ראש הגולה ועל המלך הפרסי מפני שבחר, כדרכו לאורך סקירתו הכרונולוגית כולה, להתעלם ממאורעות שלא השפיעו בצורה ישירה על חיי הישיבות.⁶² את היעדר הידיעה על פטירת רב סמא הפומבדיטאי אפשר להסביר בכך שרב שרירא השמיט אותה בעת שהעתיק מהמקור שעמד לפניו מפני שהתכוון להביא מקור פומבדיטאי מסודר העוסק בפירוט לא מבוטל ברב סמא זה ואף מספק תאריך שונה לפטירתו.⁶³

ייתכן מאוד שהמקור הכרונולוגי העומד לפי השערתו מאחורי כל הסקירה הכרונולוגית שבסתו"א ואף מאחורי סקירתו הכרונולוגית של רב שרירא גאון (אם כי הוא כאמור אינו המקור

61 ראה בעיקר: א' עפשטיין, 'מקורות לקורות הגאונים וישיבות בבל', ד' גינצבורג וי"ד מארקאן (עורכים), זכרון לאברהם אליהו (הרכבי), פטרבורג תרס"ט, עמ' 166–167 (=הנ"ל, כתבי ר' אברהם עפשטיין, ב: מקדמוניות היהודים, בעריכת א"מ הברמן, ירושלים תשי"ז, עמ' תיב–תיג), ועיין גם בסקירה של אפרתי (לעיל הערה 4), עמ' כג–כה.

62 זוהי ראייה זו מתבקשת כבר על פי השאלה שהופנתה לגאון (לויך, ארש"ג, סוף עמ' 6, ושוב בעמ' 72). רב שרירא מזכיר את ראשי הגולה בתיאור הרקע לפתיחת תקופת האמוראים בבבל (שם, עמ' 76–77), שלוש פעמים במסגרת דבריו על רב הונא (שם, עמ' 83, 84, 85) ובאריכות בקטע המתאר את יחסי הכוחות בין ראשי הגולה ובין ראשי הישיבה ואת השינויים שחלו במאזן הכוחות במהלך תקופת האמוראים ותקופת הגאונים (שם, עמ' 90–93). מלבד זאת מוזכר בנו של ראש הגולה בקטע האחרון שהבאנו כאחד הקרבות של רדיפת היהודים (שם, עמ' 96–97). ידיעה על פטירת ראש הגולה כלולה בקטע המוקדש לתקופת הסבוראים, אך הקטע הזה מצוטט – כנראה באופן מילולי – מתוך 'ספרי זכרונות דברי הימים' (שם, עמ' 98).

63 סביר להניח שרב שרירא היה מעדיף מקור זה הן בגלל קרבתו של המקור לחכם הנדון, הן בגלל הוודאות של הגאון עם ישיבת פומבדיטא ומסורתה. אשר להיווצרות הסתירה, אפשר לשער שלמקור שעיקרו סוראי נוספה ידיעה על גזרות בשנת תשפ"א/ב הקשורות בצורה כלשהי, שאינה נהירה לנו, לרב סמא (השווה הניסוח בארש"ג: 'ובימייה דהו רב סמא בטבת שנת תשפ"א איתסר'), ושלב שלב מן השלבים החליפו את 'ימי רב סמא' או 'בסוף ימי רב סמא' בשנת פטירתו. עם זאת יש לציין שלפי דברינו לעיל לא כך פתר רב שרירא בעיה של כפילות וסתירה שמצא במקורותיו על תאריך הפטירה של רבה תוספאה – ייתכן שבמקרה זה העריך רב שרירא שאין לדחות את הידיעה שבמקור הסוראי מפני זו שבמקור הפומבדיטאי, משום שחכם זה היה סוראי או מכיוון שהמקור הפומבדיטאי מתייחס אליו רק בדרך אגב.

הבלעדי שלו, נמשך מעבר לתקופת האמוראים. ואפשר שניתן למצוא את המשכו הישיר של אותו מקור כרונולוגי בסקירה של ארש"ג על ראשית תקופת הסבוראים – אותו קטע שבו הגאון מצטט במפורש, וכנראה בצורה מדויקת, את מה ש'פרישי ראשונים בספרי זכרונות דברי הימים'. סקירת תקופת האמוראים מסתיימת עם פטירתו של רבינא בריה דרב הונא בשנת 811 לשרטות והקטע על הסבוראים עוסק בשנים 815–826, ואין סיבה להניח שרב שרירא זנח פתאום את מקורו הכרונולוגי העיקרי ועבר למקור אחר. ומלבד זאת ניתן להצביע על קו מסוים המחבר את סוף סקירת תקופת האמוראים לסקירת תקופת הסבוראים: בשני המקומות מתוארכים חלק מן המאורעות בצורה מפורטת, ולא בציון השנה בלבד.⁶⁴ אם נכונה ההשערה שקטע זה ממשיך בצורה ישירה למדי את הסקירה הכרונולוגית העיקרית שהשתמשו בה סתו"א ורב שרירא גאון לגבי תקופת האמוראים, נראה – אם כי אין זה בטוח – שאופיו של המקור השתנה בנקודה זו: מתקבל הרושם שבפסקה הסוקרת את ראשית תקופת הסבוראים נזכרים החשובים שבחכמי בבל בשנים אלה מבלי להבחין בין ישיבה אחת לחברתה. בקטע המצוטט אין אף אחד מן החכמים מזוהה כחכם סוראי או פומבדיתאי; רק לאחר שהוא מסיים את הציטוט מוסיף רב שרירא שנותרו 'רב יוסף גאון במתיבתין כמה שני ובתר הכין רב עינא בסורא ורב סימונאי בפום בדיתא ובתר הכין רב רבאי מירוב מן מתיבתא דילנא'. אמנם אין בידנו עדויות אחרות שיאפשרו לייחס את החכמים שנפטרו בשנים 811–826 לישיבה זו או אחרת, אך יש להניח שחלקם היו סוראיים וחלקם פומבדיתאיים – או שמא עדיף להניח שבשנים אלו לא התקיימו שתי ישיבות נפרדות בכלל?

ה. טיבו של המקור המשותף המשווער

דומני שהצלחתי להראות שסתו"א וארש"ג תלויים במקור כרונולוגי משותף, לכל הפחות בתיאורי תקופת האמוראים עד לפטירת רב אשי.⁶⁵ מקור זה נשא אופי של כרוניקה – רשימה המסודרת לפי סדר השנים שמציגים בה מאורעות חשובים שהתרחשו מדי שנה או מדי כמה

64 רב טביומי נפטר במוצאי יום הכיפורים, ורבינא בריה דרב הונא ביום רביעי, "ג כסלו (לוי, ארש"ג, עמ' 95); שלבים שונים ברדיפות של שנת תשפ"א קרו בטבת ובס"ו בחודש זה (שם, עמ' 96–97). בנוגע לתקופת הסבוראים יש ריכוז גדול של תאריכים מפורטים: רב סמא בריה דרבא נפטר בסיוון תתי"ה, רב אחי בריה דרב הונא ביום ראשון, ד' באדר תתי"ז (ראה לעיל הערה 26), רב רחומי בחודש ניסן של אותה שנה, רב שמואל בר רב הונא בכסלו תתי"ח, רבינא מן אימצא בחודש אדר של שנה זו, ורב אחא בריה דאבי ביום כיפור של שנת תתכ"ב (שם, עמ' 98). ייתכן שהבדל זה נובע משינויים בדרכי הרישום של אלה שערכו את הכרוניקות (השווה להלן הערה 66) או מכך שבקטע זה מצטט הגאון את 'ספר הזיכרונות' באופן מילולי, ואילו לגבי תקופת האמוראים הוא משתמש בו באופן חופשי וסלקטיווי יותר.

65 אפשר להעלות על הדעת שהמקור המשותף הראשון מסתיים לפני זמנו של רב אשי, מפני שעד זמנו של רב פפא משולבות ידיעות על ישיבות שונות, ולאחר פטירתו מובא קטע העוסק בשורה של ראשי ישיבת פומבדיתא (לוי, ארש"ג, עמ' 89–90) ורק לאחר מכן מתואר בצורה מפורטת פועלו של רב אשי, שפעל במקביל לחכמים אלה. אולם נראה לי שאין צורך בהנחה כזו לאור העובדה שרב אשי נפטר אחרי האחרון באותה שורה של חכמי פומבדיתא, ולאור המשך ההקבלה הקרובה בין סתו"א ובין ארש"ג עדיף להניח שהמקור המשותף נמשך לפחות עד פטירת רב אשי (ראה לעיל הערה 50).

שנים. חשוב לציין ששחזור כזה עשוי להקנות לידיעות שבאותו מקור מידה רבה מאוד של אמיתות: ייתכן שלא היה בו מידע רב מעבר לצייון זמנם של מאורעות בודדים, אך אם רישומים אלה נערכו בסמוך לזמן ההתרחשויות, קשה לפקפק במהימנותם (אם כי ייתכן כמובן שחלו שיבושים מסוימים בהעתקה במשך הדורות).⁶⁶ מקור זה התייחס באופן שווה לחכמים שפעלו בערים שונות בבבל ואף למאורעות מסוימים שאינם שייכים ישירות לחיי חכמי בבל: חורבן נהרדעא ופטירת ר' יוחנן. כיצד והיכן יכול היה מקור כזה להיווצר?

אין להניח שמקור בעל אופי של כרוניקה המתפרש על תקופה של למעלה מ־200 שנה נוצר בידי יחידים. מקור כזה נובע קרוב לוודאי ממוסד בעל רציפות היסטורית שאינה תלויה באישיות זו או אחרת, מוסד שפעל בצורה יציבה למדי במשך דורות רבים. המוסדות היחידים של יהדות בבל הידועים לנו והמתאימים לתיאור זה הם ישיבות סורא ופומבדיא וראשות הגולה. אולם אי אפשר לייחס יצירת רשימה כזו שלפנינו אף לא לאחת מן הישיבות, וזאת מכמה סיבות: (א) הסקירה מתחילה עם ירידת רב לבבל, עוד לפני הקמת הישיבות;⁶⁷ (ב) לפי התיאור בארש"ג הישיבות נדרו ממקום למקום, נסגרו ונפתחו, ולא התייצבו במקומותיהן הידועים עד זמנם של רבה (או רב יהודה) בפומבדיא, בראשית המאה הרביעית לספירה, ושל רב אשי בסורא, בסוף המאה הרביעית ובראשית המאה החמישית; (ג) קשה להניח שאחת הישיבות הייתה מתייחסת בצורה שוויונית לחכמי הישיבות השונות; (ד) ספק אם מקור ישיבתי מובהק היה מציין את חורבן נהרדעא או את פטירת ר' יוחנן, אם כי אין לשלול אפשרות כזו מכול וכול.⁶⁸ נראה לי קרוב

66 אני מדגיש זאת במיוחד בניגוד לעמדה הסקפטית הקיצונית שמציג גודבלט: 'The prior issue, then, is whether or not the Geonic materials preserve reliable information about Amoraic times. Prima facie I think it highly unlikely that they do. The extant Geonic chronicles were written from three to seven hundred years after the Amoraic period. To be sure, these chronicles may rely on older traditions. But even after invoking these (unavailable) "older" traditions, a gap of centuries remains between the beginnings of the Amoraic period and that of the Geonic era' (גודבלט [לעיל הערה 4], עמ' 38). גודבלט מניח כנראה כדבר מובן מאליו שרישום הנתונים לא החל לפני ראשית תקופת הגאונים. ועיין גם בדבריו בעמ' 39. אולם מאוחר יותר הוא מיתן את עמדתו באופן משמעותי, ראה: D. M. Goodblatt, *The Monarchic Principle: Studies in Jewish Self-Government in Antiquity* (Texte und Studien zum antiken Judentums, 38), Tübingen 1994, p. 147, n. 63, p. 298. יש לציין גם שאם מדובר ברשימות שנערכו במשך מאות שנים בסמוך לזמן המאורעות – ולדעתי קשה מאוד להניח שמקורות מן הסוג שתיארתי נוצרו במרוכז במועד מאוחר יותר – ייתכן שחלו שינויים באופיו ובסגנונו של הרישום, כגון שימוש בפעלים שונים לתאר את פטירת האישים הנזכרים או נטייה להוסיף פרטים על התאריך המדויק או על תופעות טבע שהתרחשו בסמוך לפטירת החכמים (ראה לעיל הערות 4, 64).

67 אמנם אין זה שיקול מכריע, כי אפשר להעלות על הדעת שהרישום נעשה באחת הישיבות אך הרושמים ראו לנכון לציין מאורע קריטי כזה, שזכרו נשמר עד שהוחל ברישום. כמו כן יש לציין שלפי מקורות מסוימים מתקופת הגאונים התקיימו הישיבות הבבליות שנים רבות קודם לכן, אך ברור שזו טענה אגדית ומגמתית. ראה: גודבלט (לעיל הערה 4), עמ' 13–16; גפני (לעיל הערה 2), עמ' 181–182.

68 יש להשוות את המצב בסקירת תקופת הגאונים. כאן ברור שרב שרירא מסתמך על מקורות נפרדים משתי הישיבות, פרט לחלק הראשון של התקופה, שעליו לא היו בידיו מקורות רציפים מישיבת סורא, ולכן שולבו הידיעות על ישיבה זו בתוך התיאור הרצוף העוסק בעיקר בישיבת פומבדיא (לוי, ארש"ג, עמ' 99–105). מכאן עד סוף הספר באים לחלוטין קטעים נפרדים הנוגעים לישיבה זו או זו. רק לעתים רחוקות מדובר בחלק זה של הספר על ישיבה אחת בתוך קטע המוקדש לישיבה האחרת, ובאותם מקומות נראה שההתייחסות נוספה על ידי רב שרירא כדי לפאר את ישיבתו ולא נכללה במקורו (ראה: שם, עמ' 106–108, סוף עמ' 113 ועמ' 117).

לוודאי אפוא שהכרוניקה שבה מדובר נוצרה בחסות ראשות הגולה, מוסד שהיה ותיק כבר כשהגיע רב לבבל, ושהמשיך להתקיים אף מעבר לסוף תקופת הגאונים, אם כי הוא נחלש באופן משמעותי ביותר במאה התשיעית.⁶⁹

אם נאמץ הנחה זו, ואם אותו מקור כרוניקאי הקיף את המאה החמישית, ואולי אף את ראשית המאה השישית, כפי שהצעתי לעיל, אזי נשאלת השאלה כיצד קרה שלגבי רובה של המאה החמישית הפך מקור ניטרלי זה למקור 'סוראי' עד כדי כך שרב שרירא גאון נאלץ להשלים את תיאור התקופה על פי מקור פומבדיתאי נפרד. ברצוני להציע שמפנה כזה עשוי להיות מוסבר ביחסים המיוחדים שהתפתחו בין ראשות הגולה ובין ישיבתו של רב אשי בסורא, כפי שמתאר אותם רב שרירא גאון:

ובכולהי אילין שני מן בתר רב פפא הוה רב אשי גאון בסורא והוה אתא למתא מחסיה [...] וקבע ליה ריגלי ותעניאתא, דלא הוין אלא לרישי גלואתא ובנהרדעא, ושווייה לריגלא דריש גלותא בגוה, הואיל והוה מיפלג ונפישא תורתו וגדולתו. והונא בר נתן דהוא ריש גלותא בהנך יומי, ומרימר ומר זוטרא דהו בתריה, הו כפיין ליה לרב אשי ושווייה לרגליהון במתא מחסיה, דאמרינן: 'אמר רב אחא בריה דרבא אף אנו לומר מימות רבי ועד רב אשי לא מצאנו תורה וגדולה במקום אחד. והא הוה הונא בר נתן? הונא בר נתן מיכף הוה כיף ליה לרב אשי'. וכיון דאתקנו ריגלי דרישי גלואתא במתא מחסיה והוה צריכים ראשואתא דפוס בדיתא למיזל לתמן בשבת לך לך דהיא ריגלא דראשי גלואתא ואיקבעו רובא דראשי גלואתא למידר התם במאי דעבד רב אשי לא בטילא בתר כן כי דבטילא בשני רב יהודה ורבא ורב יוסף ואביי ורבא, אי לא [=אלא] הוין תרתין מתיבאתא [...] ובכל שתא כד הו ראש גלואתא דקבע ריגלי דבי רב אולין לקמיה רשואתא ורבנן דפוס בדיתא. ונהגת מילתא הכין עד שיעור מאתן שני מן השתא.⁷⁰

אם הקרבה המתוארת כאן גרמה להפיכת הכרוניקה שניהלה מקדמת דנא ראשות הגולה למעין כרוניקה סוראית, מובן למה פתחו חוגים שהיו קשורים לישיבת פומבדיתא ברישום כרוניקה משלהם. מסתבר גם שיש בכך עדות לדרגה ניכרת של מיסוד בישיבת פומבדיתא, דבר שאפשר

69 על ראשית המשרה ראה הספרות הרשומה אצל ברודי (לעיל הערה 2), עמ' 67, הערה 1; על הירידה במעמד ראש הגולה עיין: שם, עמ' 80–82. אם הכרוניקה אכן נכתבה בחסות ראשות הגולה נשאלת כמובן השאלה למה נשמרו ידיעות מעטות כל כך על ראשות הגולה עצמה בסקירות הכרונולוגיות שברשותנו. מסתבר שמחברי הסקירות שבסתרן 'א בארש'ג לא התעניינו במיוחד בראשות הגולה, והביאו בעיקר ידיעות על הישיבות וידיעות הקשורות בהן. רמז למגמה זו של מחברי הסקירות ניתן למצוא בקטע על תקופת הסבוראים, הכולל ידיעה על פטירת ראש הגולה, קטע שרב שרירא מצטט כנראה באופן מילולי, וכן בהשמטה משוערת של ידיעות כאלה במקום אחר בארש'ג (ראה לעיל עמ' 91 והערה 62). ייתכן שיש ללמוד על התעניינות היסטוריוגרפית בחוגי ראשות הגולה מקיומן של רשימות המתמקדות בתולדות ראשות הגולה כשלעצמה, והמשוקעות ב'סדר עולם זוטא' (ראה: גודבלט [לעיל הערה 66], עמ' 298). אולם יש הבדלים ניכרים בין אופיין של רשימות אלה ובין אופיו של המקור הכרונולוגי המשוחזר, ומספקני אם ניתן לייחס את שני סוגי המקורות לאותם מחברים.

70 לויין, ארש'ג, עמ' 90–92, 'נוסח צרפת'. ויש לזכור שרב שרירא גאון היה פטריט פומבדיתאי (ראה: ברודי [לעיל הערה 2], עמ' 25).

לאנשי המוסד לתפוס אותו כבעל רציפות היסטורית שאינה מוגבלת לחייו של ראש ישיבה זה או אחר. נראה לי שמצב זה לא נוצר לראשונה במאה החמישית, ויש להניח שהוא התקיים כבר במחצית הראשונה של המאה הרביעית אם לא בסוף המאה השלישית;⁷¹ על כל פנים הרשימה הכרונולוגית הפומבדיתאית מספקת אישור נוסף לרציפות הישיבה, לפחות בסוף תקופת האמוראים.

לגבי תקופת הגאונים ברור ומוסכם שרב שרירא השתמש במקורות נפרדים שמוצאם בישיבת סורא ובישיבת פומבדיתא – מקורו הפומבדיתאי מתחיל בשנת 900 לשטרות, ומקורו הסוראי בשנת 1000. הגאון מעיר שידיעותיו על ישיבת סורא במאה העשירית לשטרות מקוטעות, והוא קושר זאת לעובדה שהישיבה הייתה חשופה בתקופה זו להתערבויות חוזרות ונשנות של ראשי הגולה – הערה המחזקת את הרושם שהמקור הסוראי משקף זווית ראייה משותפת של חוגי הישיבה וחוגי ראשות הגולה.⁷² אולם בקטע הכרונולוגי הקצר על ראשית תקופת הסבוראים שרב שרירא מצטט מתוך 'ספרי וזכרונות דברי הימים' של 'ראשונים', אין רמז להפרדה בין חוגי הישיבות השונות, וליתר דיוק אין בו שום אזכור של ישיבה זו או אחרת – רק לאחר סיום הציטוט מזכיר הגאון חכמים שפעלו 'במתיבתין', 'בסורא' או 'בפום בדיתא'. אי אפשר להוכיח זאת בוודאות אך הרושם המתקבל הוא שבמשך אותן 15 שנים בתחילת תקופת הסבוראים שבמהלכן נפטרו לדברי רב שרירא רוב הסבוראים לא פעלו ישיבות סורא ופומבדיתא כמוסדות נפרדים ומובחנים היטב, כפי שהיו בתקופה הקודמת ואף בתקופה המאוחרת יותר. אם כן נראה שאפשר להסיק מכך שהמעבר מתקופת האמוראים לתקופת הסבוראים איננו בגדר ניתוח למפרע של הדורות המאוחרים יותר, אלא דבר שבני הדור עצמם חשו בו. רמז נוסף לכך יש אולי בעובדה ששני המקורות לסוף תקופת האמוראים ששימשו את ארש"ג ציינו את נקודת המפנה של 'סוף הורא'. אפשר שניתן לאשש השערה זו גם בכך שהמקור הפומבדיתאי סיים את סקירתו מבלי לציין את פטירתו של החכם האחרון המוזכר כראש ישיבת פומבדיתא, הלוא הוא רב אסי, ובהערה ש'ביומוהי סוף הורא ואיסתתים תלמודא' – לכאורה נראה לפרש שעוד בחייו, עם פטירת רבינא בר הונא ראש ישיבת סורא, הוחלט על 'סוף הורא' ועל 'סתימת' התלמוד. ואם אכן הכירו אף חכמי ישיבת פומבדיתא בכך שפטירת רבינא מציינת סוף תקופה, ייתכן שבמשך מספר שנים פעלו חכמי שתי הישיבות במשותף, בפעולות הקשורות בצורה זו או אחרת ב'סתימת' התלמוד, אם כי איננו יודעים מה בדיוק הייתה הפעילות הזו.⁷³

71 ראה להלן נספח ג. לפי ארש"ג היה רב יהודה ראש הישיבה הראשון בפומבדיתא, ולא ברור אם הישיבה התקיימה בצורה רציפה לאחר פטירתו ולפני מינויו של רבה (כפי שמעיר גודבלט [לעיל הערה 4], עמ' 30).

72 ראה: לוין, ארש"ג, עמ' 105. יש בידינו ידיעות נוספות על קשר הדוק במיוחד בין ישיבת סורא ובין ראשות הגולה; ראה: ברודי (לעיל הערה 2), עמ' 41–42 (על השימוש בביטוי 'שתי ישיבות' לציון מוסדות אלה), 76–77 והמקורות שצוינו בהערות 33–34 שם.

73 הלוי פיתח תאוריה על 'מתיבתא כוללת' שכלל החכמים בבבל הכירו בה בכל רגע נתון כישיבה המובילה והמרכזית. ראה: הלוי (לעיל הערה 10). הרושם הכללי הוא שתיאור זה נובע בעיקר מרצונו של הלוי להעמיד תמונה אחדותית ולא מניתוח המקורות (השווה הערתו של גפני [לעיל הערה 2], עמ' 191, על נקודה אחרת בתיאורו). אך ייתכן שבשנים הנדונות הייתה המציאות קרובה לתיאורו.

ו. תוכנו של המקור הכרונולוגי המשותף

אני מניח שכל נתון כרונולוגי המצוי הן בסקירה בסתו"א והן בזו שבארש"ג לקוח מן המקור המשותף המשוער העומד מאחורי הסקירות הללו. אני נוטה להניח שאף נתונים כרונולוגיים המובאים בסתו"א בלבד או בארש"ג בלבד שאובים מאותו מקור, ושהם נעדרים מן המקור המקביל מפני שאבדו מסיבות טכניות באחד משלבי ההעתקה או מפני שאחד מן המחברים בתקופת הגאונים החליט לוותר עליהם משיקולים אלה או אחרים (ואף לגביהם נציע מספר הצעות). אולם ברור שהכללת פרטים כאלה במקור המשותף מבוססת פחות מהכללת נתונים המצויים בשני החיבורים המאוחרים גם יחד. על כן נציע את שחזורנו לתקופת האמוראים בצורה הבאה: נתונים המובאים בשני החיבורים⁷⁴ יוצגו באמצע העמוד (באות זו); אלה המצויים בסתו"א בלבד יובאו בטור הימני; ואלה המצויים בארש"ג בלבד יובאו בטור השמאלי. בשחזור תקופת הסבוראים, שאינה מסוקרת בסתו"א, יובאו באמצע העמוד הנתונים על פי ארש"ג בלבד. כל התאריכים בטבלה זו הם לפי שיטת המניין לשטרות.

530 ירידת רב לבבל, חזי רבי יהודה הנשיא

558 פטירת רב

565 פטירת שמואל

570 חורבן נהרדעא בידי פפא בר נצר

590 פטירת ר' יוחנן⁷⁵

604 בניית בי רב⁷⁶

608 פטירת רב הונא

610 פטירת רב יהודה

620 פטירת רב חסדא⁷⁷

631 פטירת רב נחמן

633 פטירת רבה בר רב הונא

645 פטירת רבה

647 פטירת רב יוסף

660 פטירת אביי

74 לצורך שחזור זה אני מתעלם מן הקטע של ארש"ג התלוי כנראה במקור פומבדיתאי (לוי, ארש"ג, עמ' 96–97; ראה לעיל עמ' 89–90); אך השווה להלן הערה 81. לעתים חל שיבוש בתאריך במהלך ההעתקה, ונראה שיש להסביר בדרך זו אף את המקרים שבהם יש הפרש קל בין התאריכים המצויים בשני המקורות.

75 בסתו"א ובארש"ג צמודות לידיעה זו הערות על פטירתם של חכמים ארץ־ישראלים אחרים: בסתו"א נאמר שיש לקיש נפטר שנה לפני ר' יוחנן, ובארש"ג – שר' אלעזר נפטר שנה אחרי. אולם מאורעות אלה אינם מתוארכים במקורות הללו בצורה מפורשת, אלא ביחס לפטירת ר' יוחנן, ולכן הנחנו שידיעות אלה שייכות לחוספות של שני החיבורים המאוחרים יותר, והתעלמנו מהן בניסיוננו לשחזור את מקורם הכרונולוגי המשותף.

76 על היחס בין נתון זה ובין הרשום בסתו"א ראה לעיל הערה 31.

77 ראה לעיל הערה 17.

- (נהרגו בני רב פפא) 663 פטירת רבא
 666/7 פטירת רב חמון בר יצחק
 686 פטירת רב פפא
 688 פטירת רב חמא
 696 פטירת רב זבד
 699 פטירת רב דימי מנהרדעא
 722 פטירת רב כהנא
 725 פטירת מר זוטרא (והוועה גדולה)
 (בלע התלי את הירח) 730 פטירת רב אחא בריה דרבא
 733 פטירת רבינא
 738 פטירת רב אשי⁷⁸
 (נראה עמוד אש) 742/3 פטירת רב יימר
 753 פטירת רב הונא ראש גולה
 762/3 פטירת רב אידי בר אבין
 766 פטירת רב חמון בר רב הונא (וגזרות יזדגרד)
 779 פטירת רב טביומי בר רב אשי (מוצאי יום כיפור)
 782 פטירת רב סמא (וגזרות)
 (גזרות) 788 פטירת רבה תוספאה
 793 נדדה האריך ונפטר פירוז מלך פרס
 811 פטירת רבינא בר רב חייא (י"ג בכסלו, יום רביעי)
 815 פטירת רב סמא בריה דרבנא יהודה
 817 פטירת רב אחא בריה דרב הונא (ד' באדר, יום ראשון)⁷⁹
 [817] פטירת רב חזומי (ניסן)
 818 פטירת רב שמואל בר רבחו מפומבדיתא (כסלו)
 [818] פטירת רבינא מן אימציא (אדר)
 819 פטירת רב הונא ראש גולה
 822 פטירת רב אחא בריה דאבי (יום כיפור)
 826 פטירת בני רב חנינא

78 או 735. כל אחד משני התאריכים מתועד במקצת הנוסחים של סתו"א (ראה לעיל הערה 18) ושל ארש"ג (לעיל הערה 23), ואין ביניהם אלא חילוף גרפי זעיר. העדפתי את הנוסח 'תשל"ח' מפני שיש לו סימוכים פנימיים בנוסח ארש"ג (ראה לעיל הערה 23), ואילו בנוסח סתו"א אין סיבה מהותית (מעבר לממצא בכתבי היד) להעדיף תאריך זה או זה.

79 ראה לעיל הערה 26.

נתונים רבים יחסית מובאים בסתו"א וחסרים בארש"ג. את רובם ניתן להכניס לקטגוריות ברורות: נתונים שככל הנראה נשמטו או השתבשו בארש"ג בגלל תקלות טקסטואליות (מרב נחמן עד אב"י, בשנים 631–660, רב כהנא ומר זוטרא, בשנים 722–807⁸⁰); מאורעות שאינם קשורים לישיבות (פטירת ראש הגולה רב הונא בשנת 753 והמלך פירוז בשנת 793); אסונות טבע המצטרפים לתאריכי פטירה (וזועה גדולה בשנת 725, ליקוי חמה^[?] בשנת 730, ראיית עמוד אש בשנת 742/3, רעידת אדמה^[?] בשנת 793). יש מקום להניח שרב שרירא לא התעניין במיוחד בדיעות שאינן קשורות לישיבות ובידיעות על אסונות טבע, או למצער לא חשב שהן צריכות להיכלל בסקירה הכרונולוגית שבאיגרתו.⁸¹ הנתון היחיד המובא בסתו"א וחסר בארש"ג ושאינו נכנס לקטגוריות אלה הוא תאריך הפטירה של רבינא (733). אולי ניתן להסביר השמטה זו בכך שתאריך זה חל בתקופתו של רב אשי, ורב שרירא גאון, המתמקד בסקירת פועלו הייחודי של רב אשי, לא מצא לנכון לשבץ במהלך תיאור זה את הידיעה על פטירת רבינא.

לעומת זאת שלושה נתונים כרונולוגיים בלבד מובאים בארש"ג וחסרים בסתו"א: בניית בי רב בשנת 604, פטירת רב יהודה בשנת 610 ופטירת רב חמא בשנת 688. מסתבר שהידיעה על תאריך הבנייה של בי רב לא הובאה בסתו"א מפני שהיא הגיעה לידי מחבר הסקירה הכרונולוגית שבסתו"א בצורה שונה, שבה נאמר כי בניית המקום נמשכה ארבע שנים.⁸² את השמטת תאריך הפטירה של רב יהודה אפשר להסביר בכך שהקטע הרלוונטי בסתו"א בנוי סביב הדמויות של רב הונא ורב חסדא, המתוארים כצמד חכמים שפעלו במקביל; ציון תאריך הפטירה של רב יהודה, שחל בין פטירת רב הונא בשנת 608 ובין פטירת רב חסדא בשנת 620, היה קוטע את רצף התיאור. אולם אין בידי להציע הסבר להשמטת הידיעה על תאריך הפטירה של רב חמא, אלא אם כן חלה בנקודה זו השמטה מחמת הדומות.⁸³

80 ראה לעיל עמ' 84–86 והערה 44.

81 על דרכו של רב שרירא להביא ידיעות על ראשי הגולה רק כאשר פעילותם נגעה לחיי הישיבות ועל הסיבות לחריגה מנוהג זה בסקירת תקופת הסבוראים ראה לעיל הערה 62. יש להוסיף שרב שרירא נמנע מלהביא בחלק זה של סקירתו ידיעות על גזרות הקשורות בשמו של רב סמא (בשנת 782) ועל גזרות הסמוכות לפטירתו של רבה תוספאה (788). הגזרות הקשורות בשמותיהם של שני החכמים מתוארות בהמשך ארש"ג (לוי, ארש"ג, עמ' 96–97) על פי מקורו הפומבדיטאי, המייחס להן תאריכים שונים (ראה לעיל עמ' 89–91 והערה 63). כמו כן אין הגאון מזכיר את הריגת בני רב פפא בשנת 663; לא ברור אם מאורע זה היה קשור לגזרות כלשהן, ומסתבר שרב שרירא חשב שאין צורך להזכיר אותו במהלך סקירתו.

82 ראה לעיל עמ' 83 והערה 31.

83 בנוסח אחד המובא בשינויי הנוסח במהדורת כהנא מצויה ידיעה כזו (כהנא, סתו"א, עמ' 5, הערה 84), אך נוסחה מלמד שזוהי הוספה על פי ארש"ג (לוי, ארש"ג, עמ' 89, עיין שם). אף במקומות אחרים בסקירה הכרונולוגית מוסיף נוסח זה של סתו"א דברים שאינם מצויים בשום נוסח אחר של החיבור, וחלקם לפחות על פי ארש"ג. (על אופיו המיוחד של נוסח זה, כ"י הספרייה הבריטית, Ar. Or. 51 [מס' 951 בקטלוג מרגליות] ראה עמ' xxxiii–xxx בהקדמה של כהנא, והשווה הערה 44 לעיל.)

ז. סיכום

ערכנו ניתוח משווה של שתי הסקירות הקדומות ביותר של הכרונולוגיה של תקופת האמוראים – זו שבסתו"א וזו שבארש"ג – וגילינו שיש ביניהן התאמה כמעט מוחלטת באותן ידיעות הנושאות תאריך מפורש, ולעומת זאת אין ביניהן התאמה כמעט בשום ידיעה נוספת. המסקנה המתבקשת לדעתי היא שמאחורי שתי הסקירות עומד שלד כרונולוגי משותף, ושכל אחד מן המחברים השלימו והוסיף עליו על פי שיקול דעתו ועל פי המקורות הנוספים שעמדו לרשותו. מסתבר שהמקור המשותף נערך בצורת כרוניקה שצוינו בה מאורעות מיוחדים שהתרחשו בשנים מסוימות. שחזור זה מסתייע מן המקום היחיד שבו מביא רב שרירא ציטוט מילולי ממקור כרונולוגי, והוא עשוי להסביר את היווצרותם של כמה נוסחים מוקשים בארש"ג כנובעים מהשמטות מחמת הדומות בנוסח המקור ששימש את הגאון. נראה שכרוניקה זו ראשיתה לפחות בחוגי ראשות הגולה, ומסתבר שהיא סקרה מאורעות הקשורים בחוגים שונים של חכמים (=ישיבות שונות?) ואף מאורעות שאינם קשורים ישירות בחוגי החכמים בבבל, וכל זאת מזווית ראייתו של משקיף בלתי תלוי. מזמנו של רב אשי (סוף המאה הרביעית–ראשית המאה החמישית לספירה) התאפיינה כנראה כרוניקה זו בנטייה סוראית מובהקת; סתו"א המשיך להישען עליה באופן בלעדי גם בסקירת תקופה זו, ואילו רב שרירא גאון השתמש במקביל במקור זה ובמקור נוסף, שתיאר את מאורעות התקופה מנקודת ראות פומבדיתאית. על תקופת הסבוראים ידיעותינו מצומצמות מאוד: מקור כרונולוגי שנראה כהמשכו של המקור העוסק בתקופת האמוראים מופיע בארש"ג בלבד, והחכמים המוזכרים בו אינם משויכים לישיבה זו או אחרת, אך נראה שהוא סוקר (כמו בתקופה שקדמה לרב אשי) את כלל חכמי בבל המובילים. לאחר מכן באה תקופה של גזרות ורדיפות שבמהלכה לא יכלו הישיבות לתפקד בצורה תקנית. כאשר הן חזרו לתפקד נפתחה תקופת הגאונים,⁸⁴ ולגביה תלוי רב שרירא בבירור במקורות נפרדים, אחד סוראי ואחד פומבדיתאי.

נספח א

השימוש בלשון 'מלך' וציון משך הכהונה של ראשי הישיבות
ב'איגרת רב שרירא גאון'

מן המפורסמות הוא שרב שרירא מרבה לתאר את עמידתם של חכמים בראש ישיבות – הן בתקופת האמוראים והן בתקופת הגאונים – בלשון 'מלך'. כפי שהראה גפני, שימוש זה ממשיך את המצוי בתלמוד הבבלי, ושני המקורות משתמשים בביטוי זה לראשונה בקשר לרב הונא ולרב חסדא, בסוף המאה השלישית לסה"נ.⁸⁵ אולם נדמה שטרם הושם לב לכך שאף מאותו תאריך

84 לפחות לפי תפיסת רב שרירא גאון. ראה: ברודי (לעיל הערה 2), עמ' 7–10.

85 ראה: י' גפני, "ישיבה" ו"מתיבתא", ציון, מג (תשל"ח), עמ' 31–34.

ואילך משתמש רב שרירא בפועל זה באופן סלקטיווי: לא כל חכם שעמד (לפחות על פי תפיסת רב שרירא) בראש ישיבה מתואר כמי ש'מלך'.⁸⁶ זאת ועוד, לא לכל חכם ציין רב שרירא את שנות פעילותו. ננסה לבדוק את תפוצתן של שתי התופעות האלה ולעמוד על משמעותן.

פעילותם של רב ושמואל אינה מתוארת בלשון 'מלוכה'. לגבי רב צוין רק תאריך פטירתו, ולאחר מכן נאמר ש'נהג שמואל לחודיה בתריה שבע שני', ובהתאם לכך תאריך הפטירה שלו מאוחר בשבע שנים לזה של רב. רק לאחר מכן מופיעה לראשונה ה'מלוכה': 'בתר שמואל מלך רב הונא דהוה מן בני נשיאה ארבעין שני'. לאחר שהוא נפטר בשנת 608 לשטרות, 'חיה רב יהודה בתריה תרתין שנין וכולהו רבנן אתו לקמיה לפום בדיתא', אך לא נאמר שהוא מלך. עם פטירתו בשנת 610 'מלך רב חסדא בסורא עשרה שני ושכיב בשנת תר"כ'. לאחר מכן מובאת גרסה מורחבת של הסיפור התלמודי על ההתחבטות לגבי מינוי ראש ישיבה בפומבדיתא בזמנם של רבה ורב יוסף. כאן, בהתאם ללשון המקור התלמודי, משמש הפועל 'מלך' מספר פעמים, ונאמר שרבה מלך 22 שנה ושארירי מלך רב יוסף במשך שנתיים וחצי (כאן מצוין במאמר מוסגר שלפי השמועה 'מלך' רב הונא בר חייה בשנים שבהן סירב רבה לקבל על עצמו את ראשות הישיבה). לאחר מכן נאמר שאביי מלך 14 שנה ואף רבא מלך 14 שנה (לפי רוב הנוסחים⁸⁷). אחרי פטירת רבא, בשנת 663, נחלקו החכמים לשתי ישיבות – מצב שלפי הגאון לא היה כדוגמתו מאז נפטר רב חסדא בשנת 620 – 'רב נחמן בר יצחק בפום בדיתא ארבע שני ושכיב בשנת תרס"ז ורב פפא מלך בנרש קרוב לסורא תשע עשר שני ושכיב בשנת תרפ"ו'.

מכאן ואילך משתנה השימוש בלשון 'מלך', והיא כמעט אינה מופיעה עוד בפתיחת תיאור פועלו של חכם מסוים. בשני מקומות משתמש רב שרירא בלשון רבים ומדבר על שורות גאונים שמלכו בפומבדיתא.⁸⁸ תיאור פועלו של רב אשי, החשוב שבראשי ישיבת סורא במחצית השנייה של תקופת האמוראים, מעניין במיוחד מבחינה זו. בתחילת הקטע הארוך ובמהלכו מדובר על ראשות הישיבה של רב אשי: 'ובכולהי אילין שני מן בתר רב פפא הוה רב אשי גאון בסורא [...] ונהג רב אשי ראש מתיבתיה קרוב לשיתין שני', ורק בסופו נאמר: 'וכיון דרב אשי מלך קרוב לשתיין שני הוו להון תרתין מהדורי ושכיב בשנת תשל"ח'.⁸⁹ מלבד רב אשי והשימוש הקבוצתי הנזכר לעיל, משתמש הגאון בלשון 'מלך' לתיאור פעילותם של שני חכמים בסורא (רב יימר, יורשו של רב אשי, ורב טביומי, בנו של רב אשי) ושני חכמים בפומבדיתא (רב סמא בריה דרבא ורב אסי [או רבה יוסי]); יש לציין ששני חכמי פומבדיתא הללו כלולים בקבוצה השנייה שלגביה מציין רב שרירא ש'מלכו בפום בדיתא'.

86 השווה למשל את ניסוחו של גודבלט: 'Unlike the author of STV, Sherira does identify the authorities whose names and dates he gives. The sages listed are those who "presided", MLK, i.e., served as *reshe metivata*, heads of the academies' [לעיל הערה 4], עמ' 27. יש לציין שרב שרירא אינו אומר בצורה חד-משמעית שכל אחד מן החכמים האלה עמד בראש ישיבה, אם כי נראה שזאת כוונתו (עיי' גם: לוי, ארש"ג, עמ' 86, על רב הונא בר חייה). השווה לעיל הערה 44.

87 ראה לעיל הערה 48.

88 לוי, ארש"ג, עמ' 89, 95.

89 ראה לעיל הערה 23.

לדעתי ברור למדי שעד פטירת רב פפא משתמש הגאון בלשון 'מלך' בצורה מבוקרת שניתן לברר את משמעותה, ואילו לאחר מכן הופך השימוש בלשון זו רופף יותר ושיטתי פחות. במקביל נעלם לחלוטין הציון של מספר שנות הפעילות של כל חכם – פרט לרב אשי, שאף אצלו איננו מוצאים ציון מדויק ונאמר רק שהוא 'מלך קרוב לשתין שני'. בחלק הראשון של התקופה לא תמיד יש 'מלך', ואף פעם אין יותר מ'מלך' אחד – פרט למקרה של רבה, שלגביו כבר ראינו שיש סתירה פנימית בארש"ג, וניסינו להסביר את היווצרותה. רב הונא מלך בשנים 568(?)–608, רב חסדא בשנים 610–620, רבה בשנים 610(?)–631, רב יוסף בשנים 631–634, אבבי בשנים 634–649, רבא בשנים 649–663, ורב פפא בשנים 663–686. אולם פעילותם של רב יהודה בשנים 608–610 ושל רב נחמן בר יצחק בשנים 663–667 אינה מתוארת בלשון מלוכה, ולא קשה לשער למה: בכל אחת משתי התקופות האלו היו לפחות שתי ישיבות מובילות, לפי תיאורו של רב שריא, ולכן הוא נמנע מלכנות אחד מראשיהן בתואר מלך. רק לאחר פטירת רב יהודה מלך רב חסדא, ולאחר פטירת רב נחמן בר יצחק מלך רב פפא.⁹⁰ במילים אחרות, השימוש של רב שריא בלשון מלך בחלק הזה של סקירתו מבוסס על תפיסה שלפיה לא ייתכן ששני חכמים שפעלו במקביל יכוננו מלכים – המלוכה אינה ניתנת לחלוקה.⁹¹ (זאת ככל הנראה גם הסיבה לכך שהשימוש המדויק בלשון מלך נעלם לאחר פטירת רב פפא, כאשר מתוארים רצפים מקבילים של ראשי ישיבה בסורא ובפומבדיתא, ורק רב אשי חורג באופן חלקי מכלל זה.) לעומת זאת רואה הגאון לנכון לציין את שנות מלכותו של כל חכם,⁹² ובתוך כך אף את התקופות שבהן פעלו רב יהודה ורב נחמן בר יצחק כראשי ישיבות מן השורה הראשונה אך לא מלכו, מפני שהם פעלו במקביל לחכמים אחרים בני מעמד דומה.

יש לציין במיוחד שרב שריא נמנע מלתאר את פועלו של שמואל – אף בשנים שלאחר פטירת רב – כמלוכה, אם כי הוא מעיר שתקופה זאת בחייו נמשכה שבע שנים. אפשר להציע השערות שונות לפשר הימנעות זו – כגון שמעמדם של 'תלמידיה', רב נחמן בנהרדעא ורב יהודה בפום בדיתא ורב ששת בשילחי', היה איתן כל כך ששמואל לא נתפס כשולט בכיפה, או שפועלו של שמואל נתפס כשונה באופן מהותי מזה של רב הונא ושל חכמים מאוחרים יותר⁹³ – אך אי אפשר לקבוע מסמרות בנדון.

90 השווה: הלוי (לעיל הערה 10), עמ' 497–498. הלוי לא עמד על שימושו המיוחד של רב שריא בלשון מלך, ומשום כך טען שיש להגיה את תאריך הפטירה של רב פפא.

91 אולם יש לציין שבמקום אחד בתלמוד (בבלי, גטין סב ע"א) מצאנו פנייה לרב הונא ולרב חסדא בתור מלכים. אפשר ששימושו של רב שריא בלשון מלך שונה מזה המקובל בתלמוד, אך ייתכן גם שהמקור במסכת גטין, המשתמש בשם העצם ולא בפועל ושם את הדברים בפי גניבא, חריג אף במסגרת התלמודית; עיי' שם.

92 ברוב המקרים (כולל אלה של שמואל, רב יהודה, רב חסדא, רב נחמן בר יצחק ורב פפא) מספרים אלה הם תוצאה של פעולת חיסור פשוטה, והדבר מחזק את הרושם שלרב שריא לא היה מקור נפרד לעניין זה, אלא שהוא ערך חישוב לאותם חכמים שראה לנכון לציין את משך זמן פעילותם. יוצאים מן הכלל רב הונא, שמלך 40 שנה לדברי רב שריא (אולי מסורת עצמאית, השווה לעיל הערה 47), ובמידה מסוימת רבה ורב יוסף, שמשך כהונתם נמסר בתלמוד (ראה לעיל פרק ג). על הבעיה של פרקי הזמן שכיחנו אבבי ורבה לדעת הגאון ראה לעיל הערה 48.

93 ראה להלן נספח ג. ניתן להעלות על הדעת הסבר נוסף: ייתכן שרב שריא חשש מפגיעה בכבודו של רב, שלא תואר כמלך מפני שכל חייו פעל במקביל לשמואל. אולם הסבר זה נראה לי פחות משכנע.

נספח ב

ההקדמה ל'סיפור רב נתן הבבלי'

לכאורה מצוי בידינו מקור היסטוריוגרפי שלילי מתקופת הגאונים העשוי לזרות אור על הכרונולוגיה של אמוראי בבל. הכוונה לפסקה קצרה המובאת כהקדמה לסיפור רב נתן הבבלי ב'ספר היוחסין'. אך כבר מזמן הובע החשד שמקור אנונימי זה אינו אלא עיבוד של הקטע המקביל בארש"ג.⁹⁴ מבחינתנו חשוב לציין שלדברי המחבר פעילות שתי הישיבות נמשכת 'עד היום הזה'. אם קטע זה נתחבר כדי לשמש הקדמה לסיפור רב נתן הבבלי, כפי שמסתבר, ואותו סיפור נתחבר באמצע המאה העשירית לסה"נ, לאחר ששיבת סורא נסגרה סמוך לפטירת רב סעדיה גאון,⁹⁵ נראה שהקטע הנדון יכול היה להיכתב רק כעבור כמה עשרות שנים. איננו יודעים מתי בדיוק נפתחה מחדש ישיבת סורא,⁹⁶ אך בארש"ג מצוין במפורש שהיא איננה מתפקדת.⁹⁷ יוצא אפוא שפסקת ההקדמה לסיפור רב נתן נכתבה לאחר ארש"ג, ולכן אין זה מן הנמנע שמחבר אותה פסקה השתמש במקור זה. להלן אשתדל לבסס השערה זו, אך תחילה אצטט בדילוגים את הקטע הרלוונטי מן ההקדמה לסיפור רב נתן הבבלי:

אלה המעלות שנתעלתה בהם ישיבת סורא על ישיבת פומבדיתא. בתחלה בימי רב שהיה סוף תנאים ותחלת אמוראין לא היתה עדין ישיבה בבבל, אלא הנשיאים שהיו שם לא היו קורין אותם אלא רישי סדרא כדאמר' מאן ריש סדרא בבבל א"ל אבא אריכא והוא רב. ולאחר שנפטר רב עשו ישיבה בבבל על דרך ארץ ישראל והיא ישיבת סורא. ומלך בה רב הונא מ' שנה והוא היה הראשון לכל מי שהיה ראש ישיבה בבבל. ואח"כ מלך אחריו רב חסדא ונמשכה מלכותו י' שנים. ובסוף ימיו של רב חסדא הלך רבה בר נחמני ועשה ישיבה בפומבדיתא [...]. ומלך בה רבה בר נחמני כ"ב שנה. ואחריו מלך רב יוסף ב' שנים ומחצה. ואחריו אביי י"ד שנים.⁹⁸ ואחריו רבא על פומבדיתא ועל סורא בסיעתא דשמיא ובברכתא דברכיה רב יוסף [...]. ושני מלכותו י"ד שנים. ומלך אחריו רב פפא י"ט שנים. ואחריו רב אשי ס' שנה. ואחריו מלך רב טביומי בריה דהוא מר בר רב אשי ומלך אחריו רבה יוסי שבימיו נסתם התלמוד. וכשנפטר רבנא יוסי נשארו שתי הישיבות בלא גאון עד שהסכימה

94 את הטקסט פרסם גויבאואר (לעיל הערה 44), עמ' 77–78. לדיונים קודמים באפשרות שהקדמה זו תלויה בארש"ג ראה: הלוי (לעיל הערה 10), עמ' 404–409 – הלוי טוען שמחבר ההקדמה טעה בצורה גסה בהבנת מקורו; גודבלט (לעיל הערה 4), עמ' 33–35. היחס בין הקדמה זו ובין סיפור רב נתן הבבלי נדון כבר אצל גינצבורג (לעיל הערה 32), עמ' 36, אך כעת ברור עוד יותר שזהו מקור נפרד שהוצמד לסיפור רב נתן. ראה: מ' בן-ששון, 'המבנה, המגמה והתוכן של חיבור רב נתן הבבלי', ר' בונפיל, מ' בן-ששון ו' הקר (עורכים), תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים: קובץ מאמרים לזכרו של ח"ה בן-ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 164, 170.

95 ראה: בן-ששון (שם), עמ' 158 והערה 47.

96 ראה לאחרונה: D. Sklare, *Samuel ben Ḥofni Gaon and His Cultural World: Texts and Studies*, Leiden, New York and Köln 1996, pp. 6–7.

97 לוי, ארש"ג, עמ' 118.

98 גויבאואר הקיף בסוגריים את המילים 'ואחריו אביי י"ד שנים', מפני שהן חסרות בנוסח שבכ"י אפשטיין (על פרטי הנוסחים ראה: בן-ששון [לעיל הערה 94], עמ' 162–163), אך ככל הנראה אין זו אלא השמטה מחמת הדומות.

דעתם של רבנן סבוראי [...] שיהיו עושין ב' ישיבות כמו שהיו בימי רב הונא [...] והיתה הוראה יוצאת מהן לכל ישראל וכך היו נוהגין בישיבתן עד היום הזה.

בעניין אחד ברור שמחבר הקטע חולק על דעתו של רב שרירא גאון: בעוד שלפי ארש"ג היו לרב ולשמואל 'תרתין מתיבאתא',⁹⁹ קובע הקטע שלפנינו באופן חד-משמעי שראש הישיבה הבבלי הראשון היה רב הונא, ושישיבתו, ישיבת סורא, נוסדה רק לאחר פטירת רב. החלק הראשון של הקטע קשה גם מבחינה אחת: הקביעה ש'הנשיאים שהיו שם לא היו קורין אותם אלא רישי סדרא' מזהה לכאורה את ראשי הגולה (נשיאים בלשון תקופת הגאונים) עם ראשי החכמים, וזיהוי זה נראה חסר שחר.¹⁰⁰ ייתכן שנשיאים כאן אינו כינוי לראשי הגולה אלא לראשי החכמים. אך בין כה ובין כה נראה שמאחורי דברים אלה מהדהדים דברי ארש"ג: 'עד דאיפטר רבי בראשי גלואתא הו' נהיגין בבבל ולא בראשי מתיבאתא [...] וביומיה דרבי נחית רב לבבל [...] והוה הכא ר' שילא רישא דרבנן והוה מקרי רישא דרבנן בבבל ריש סידרא [...] ואיקרי ריש סדרא דקאמר ליה ר' יוחנן לאסי בן הני מאן ריש סדרא בבבל אמר ליה אבא אריכא'.¹⁰¹ ניתן אף להעלות על הדעת שדברי מחבר הקטע נובעים ישירות מדברי רב שרירא, אם נניח שהוא גרס בארש"ג 'עד דאיפטר רב' במקום 'עד דאיפטר רבי', או שפירש ר' כקיצור של רב ולא של רבי.

לאחר מכן מזכיר המחבר בדיוק את אותם החכמים עד רב פפא שפעילותם מתוארת בארש"ג בלשון מלך – רבה, רב חסדא, רבה, רב יוסף, אביי, רבא, ורב פפא – ומציין את משך זמן מלוכתם אך ללא תאריכים.¹⁰² בכל המקרים האלה מתאים מספר השנים במדויק למצוי בארש"ג.¹⁰³ מן התקופה שלאחר מכן, שבה פורטו בארש"ג ראשי הישיבה בסורא ובפומבדיתא במקביל, מזכיר מחבר הקטע שלפנינו כמה מן החכמים שלגביהם משתמש רב שרירא בלשון מלוכה: רב אשי, רב טביומי בנו ורבה יוסי. משך פעילותם של רב טביומי ושל רבה יוסי אינו מצוין בארש"ג, וחסר אף בקטע הנדון, ואילו לגבי רב אשי, שלדברי רב שרירא 'מלך קרוב לשתיני שנין', מחבר הקטע קובע בפשטות שהוא מלך 60 שנה. גם האמירה שבימי רבה יוסי נסתם התלמוד מבוסס כנראה על ארש"ג.¹⁰⁴ נקודות אחרות מוסברות אף הן בדרך זו: הקביעה שרבה 'הלך [...] ועשה ישיבה בפומבדיתא' בסוף ימיו של רב חסדא 'משקפת קרוב לוודאי את דברי ארש"ג: 'והוה אזיל רבה לות רב חסדא לסורא כמה שני, ובסוף יומיה דרב חסדא כד חזא רבה

99 לוי, ארש"ג, עמ' 81, בהסתמך על בבלי, גטין 1 ע"א.

100 כך הבין הלוי (לעיל הערה 10), עמ' 404–406, ולכן תקף בחריפות את המחבר האנונימי.

101 לוי, ארש"ג, עמ' 74–80.

102 אולי נמנע המחבר מציין תאריכים כיוון שאילו עשה זאת היו נוצרים חללים בשנים 608–610, 663–667 לשטרות (ראה לעיל עמ' 101), או מפני שביקש להשרות אווירה של רציפות היסטורית הנמשכת עד זמנו, והיה מתקשה ליצור רושם כזה אילו ציין במפורש תאריכים מלפני 500 שנה ויותר ולאחריהם הביא הערה כללית בלבד על המשך פעילות הישיבות.

103 אף ייחוס רב הונא ורב חסדא לסורא דומה למצוי בארש"ג, וייתכן שמחבר הקטע לא הקפיד על ההבחנה בין סורא ובין 'קרוב למתא מחסיא' שבדברי רב שרירא; ראה לעיל עמ' 80, 83 והערה 35. בתקופת הגאונים הייתה נטייה חזקה לטשטש את ההבחנה בין הערים השכנות סורא ומתא מחסיא, ראה: ברודי (לעיל הערה 2), עמ' 35–36.

104 לוי, ארש"ג, עמ' 97.

דצריכא ליה שעתא פום בדיא קביל על נפשיה ראשניותיה רשותא';¹⁰⁵ וההערה החריגה על מעלתו של רבא מבוססת כנראה על דברי רב שרירא: 'אע"ג דמן כד נחת נפשיה דרב חסדא לא הוה גאון בסורא, אי לא [=אלא] מיהו מלכותיה דרבא טפי הוה פשיטא'¹⁰⁶ והוה שליט, דאיקמא ביה ברכתא דרב יוסף'.¹⁰⁷ נראה אפוא שמחבר פסקת ההקדמה לסיפור רב נתן הבבלי אכן הסתמך בסקירתו על דברי רב שרירא גאון ואין לראות בו לפיכך מקור היסטוריוגרפי עצמאי.

נספח ג

האם חולל רב הונא מפנה במיסוד הישיבות?

בניגוד לתפיסתו של רב שרירא גאון, הגורס שרב ושמואל עמדו בראש ישיבות (תרתין מתיבאתא'), רואים מחבר הסקירה הכרונולוגית בסתו"א (ככל הנראה) ומחבר ההקדמה לסיפור רב נתן הבבלי ברב הונא ובבני זמנו את מניחי היסודות של הישיבות הבבליות. בסתו"א אמנם לא נאמר במפורש שבימי רב ושמואל לא היו ישיבות, אך עניין הישיבות אינו נזכר אלא לאחר שמסופר על פטירת ר' יוחנן, עשרות שנים לאחר פטירת רב ושמואל, ואז נאמר: 'ואחר כך ר' הונא ורב חסדא, ועשו שתי ישיבות, והלך רב חסדא למחסיא ועשו אותו ראש ישיבה [...]. ומתיבתא דרב הונא בנהרדעא'. בהקדמה לסיפור רב נתן הבבלי נקבע במפורש שרב הונא היה ראש הישיבה הבבלי הראשון וייסד את ישיבת סורא, אם כי קיימת אי בהירות מסוימת לגבי ייסוד ישיבת פומבדיתא על ידי רבה: תחילה נאמר שהיה זה בסוף ימיו של רב חסדא, יורשו של רב הונא בראשות ישיבת סורא, אך בסיום הקטע מדובר על קיום שתי ישיבות כבר בימי רב הונא.¹⁰⁸ ברור ששני המקורות האלה משקפים תפיסה המייחסת לרב הונא (אם לבדו ואם במקביל לפעילותו של רב חסדא) תפקיד מכריע בייסוד או במיסוד של הישיבות הבבליות. וכפי שנראה להלן, ניתן למצוא תימוכין לתפיסה כזו במקורות נוספים, ובייחוד בתלמוד הבבלי עצמו.

לאמתו של דבר גם בארש"ג אין הדברים פשוטים כפי שהם נראים במבט ראשון. אמנם הגאון קובע שרב ושמואל עמדו בראש שתי ישיבות,¹⁰⁹ אך הוא נמנע מלהציג את פעילותם בלשון מלוכה. ביטוי זה מופיע אצלו לראשונה להצגת פעילותו של רב הונא, המתוארת בצורה יוצאת דופן, כולל הבאת מקורות תלמודיים שיש בהם כדי ללמד על ההיקף העצום של מסגרות ההוראה שעמד בראשן,¹¹⁰ ותוך הדגשת קשריו עם משפחת ראש הגולה. שמא יש לראות בכך סימן להתלבטות אצל רב שרירא עצמו בשאלת ייסוד הישיבות?¹¹¹

105 שם, עמ' 86.

106 בנוסח הפנים של מהדורת לוין: 'עדיף פשיטא', ובכתב יד אחד: 'עדיפא והוה' (שם, עמ' 88, הערה 24 ל'נוסח צרפת'). 'נוסח ספרד' גורס במקום זה 'נפישא'.

107 לוין, ארש"ג, עמ' 88.

108 כפי שציין גודבלט (לעיל הערה 4), עמ' 35.

109 בעקבות ההסבר של סתם התלמוד, בבלי, גשין ו ע"א.

110 לוין, ארש"ג, עמ' 83.

111 ואם כך ייתכן שהמחבר של קטע ההקדמה לסיפור רב נתן הבבלי לא התרחק כל כך מעמדת רב שרירא כפי שנראה

ביטוי נוסף של מתיחות פנימית כזו בארש"ג עולה מהשוואה של תיאור היחסים בין רב ובין שמואל לתיאור היחסים בין רבה ובין רב יוסף. בשני המקרים מסופר שאף אחד משני החכמים לא רצה להעמיד את עצמו מעל חברו, וכתוצאה מכך פעלו רב ושמואל בערים נפרדות, ורבה ורב יוסף נמנעו במשך שנים מלקבל על עצמם את ראשות ישיבת פומבדיתא. אולם במקרה של רבה ורב יוסף מדובר (בעקבות המקור התלמודי) על מלוכה ועל ראשות הישיבה: 'ורבה ורב יוסף דהוו בפום בדיתא בהדי רב יהודה כל חד מנהון אמר ליה לחבריה מלוך אנת ולא קביל על נפשיה רב יוסף למהוה הוא ראשא [...]. מלך רבה¹¹² עשרין ותרתין שני ומלך רב יוסף תרתין ופלגא [...]. כד חזא רבה דצריכא ליה שעתא בפום בדיתא קביל על נפשיה ראשניותה רשותא ומלך כ"ב שני'.¹¹³ לעומת זאת מתיאור היחסים בין רב ושמואל לאחר פטירת רב שילא מתקבל הרושם שמדובר במערכת יחסים פרטית, ללא השלכות מוסדיות ברורות: 'וכד נחת נפשיה דר' שילא הו רב ושמואל ואדבריה רב לשמואל ולא איצטבי לאותוביה קמיה ולמהו רישא עלוהי ואף שמואל נמי לא איצטבי לאותוביה לרב קמיה ולמהו רישא עליה'.¹¹⁴

כבר בתלמוד הבבלי עצמו מצויים רמזים לכך שחלה תפנית משמעותית בהתפתחות הישיבות בסוף המאה השלישית לסה"נ, בזמנם של רב הונא וחבריו, כפי שהראו גודבלט ובעקבותיו גפני. חוקרים אלה הצביעו על תחילת התייעוד של שימוש במספר ביטויים בעלי משמעות מוסדית בתקופה זו, כגון מלך, ריש מתיבתא, ריש כלא ופרקא.¹¹⁵ שני נתונים מסוג אחר עשויים לרמוז אף הם על מפנה מוסדי שחל במחצית השנייה של המאה השלישית לספירה, בין זמן פעילותם של רב ושמואל לזמן פעילותם של רב הונא ובני דורו. (א) לפי התאריכים שבסת"א ובארש"ג מסתבר שעברו יותר מ־40 שנה מפטירת שמואל – וכמעט 50 שנה מפטירת רב – עד פטירת החכמים של ה'דור' הבא: רב נפטר בשנת 558 לשטרות ושמואל בשנת 565, רב הונא בשנת 608, רב יהודה בשנת 610, רב חסדא בשנת 620, ורב נחמן בשנת 631.¹¹⁶ מה קרה לדור הביניים?

במבט ראשון. ראה לעיל, נספח ב, ובייחוד עמ' 103. לכאורה יש לייחס חשיבות בהקשר זה גם לכך שרב שרירא אינו מצטט את החלק הראשון של סוגיית כתובות שבה מסופר על מספר גדול עוד יותר של חכמים ש'נשאר' אצל רב! אך לפי רוב הנוסחים כאן מדובר בר' (יהודה הנשיא) ולא ברב, כפי שציין גפני (לעיל הערה 2), עמ' 221, הערה 186.

112 בנוסח הפנים של מהדורת לוין: 'רבא', אך ברור מן ההקשר שהכוונה לרבה בר נחמני, והכתיב 'רבה' נמצא בשני כתבי יד של הענף ה'צרפתי' (עמ' 86, הערה 5 ל'נוסח צרפתי') ובכל הנוסחים ה'ספרדיים'.

113 לוין, ארש"ג, עמ' 85–86.

114 שם, עמ' 78.

115 ראה בעיקר: גודבלט (לעיל הערה 4), עמ' 88, 166–168, 185–187, 282; גפני (לעיל הערה 85), עמ' 26–37; הנ"ל (לעיל הערה 2), עמ' 210–212, 224–226; הנ"ל, 'על דרשות בציבור בבבל התלמודית: הפירקא, ש' אליצור ואחרים (עורכים), כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת, אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 129–121. פרופ' גפני העירני שיש לציין בהקשר זה אף את הערותיו של זוסמן בדיסרטציה שלו על הבדלים בדרכי הלימוד ובסדרי הלימוד בין זמנם של רב ושמואל ובין הדורות הבאים; לסיכום תמציתי של הדברים עיין: 'זוסמן, 'סוגיות בבליות לסדרים וזרעים וטהרות', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ט, עמ' 287 הערה 176.

116 לדעת הלוי לא היה רב נחמן תלמידו של שמואל בשום פנים, אף על פי שהרבה למסור בשמו, כי הוא היה ילד קטן כשנפטר שמואל. ראה: הלוי (לעיל הערה 10), עמ' 414–416. (הוא מניח כנראה שאת השמועות שמסר בשמו קיבל דרך אביו, שהיה מסופרי הדיינים של שמואל, עיין שם.) לעומתו טען פלורסהיים שרב נחמן היה דווקא המבוגר

אילו דובר על חכם בודד, אפשר היה להניח שהוא האריך ימים יותר מרב ומשמואל, אך כלום סביר להניח הנחה כזו לגבי שורה שלמה של חכמים הנחשבים לתלמידיהם? (ב) יש הבדל בולט בין הדרכים שבהן מובאים בתלמוד דברי רב ושמואל ובין הדרכים שבהן מובאים דבריהם של חכמי הדורות הבאים. בניגוד לחכמים מן הדור של רב הונא ואילך, כמעט איננו מוצאים שדברי רב ושמואל יובאו בשמם בלבד – הם מובאים לרוב או על ידי חכם מסוים המוסר בשמם (לעתים קרובות רב יהודה) או במסגרת 'איתמר', המצרפת את דעותיהם של שני החכמים ומשמשת מעין תחליף למסירה על ידי חכם נקוב שם.¹¹⁷ אף נתון זה אומר דרשני, ונראה שהוא רומז כי דבריהם הועברו לדורות הבאים בצינורות שונים מאלה שנהגו מן המחצית השנייה של המאה השלישית ואילך.

מסתבר ששתי התופעות האלה קשורות זו בזו, וכן בעובדות נוספות: התלמידים המבוגרים יותר של רב ושמואל אינם מופיעים ברשימות הכרונולוגיות של סת"א ושל ארש"ג מפני שלא עמדו בראש ישיבות, וסביר להניח שזאת גם הסיבה לכך שכמה מן המוסרים הבולטים של מימרות של רב ושמואל אינם מופיעים כמעט בתלמוד אלא בתור מסרנים, ולא כבעלי מימרות משל עצמם.¹¹⁸ בין אם נניח שאף רב ושמואל לא עמדו בראש ישיבות אלא בראש חוגי תלמידים

מבין חכמי הדור, אלא שזכה לאריכות ימים מופלגת ונפטר בגיל 100 שנים בערך! ראה: 'י' פלורסהיים, 'ייסודן וראשית התפתחותן של ישיבות בבל – סורא ופומבדיתא', ציון, לט (תשל"ד), עמ' 192–193 והערה 37. 117 להלן התוצאות של בדיקה מצומצמת של מימרות כמה מראשי האמוראים שערכתי בצורה ראשונית מאוד, על פי נוסח הדפוסים, כדי לשבר את האוון. בדקתי את 50 המימרות הראשונות של רב ושל שמואל המובאות בתלמוד (על פי 'י' אומנסקי, חכמי התלמוד, א, 'ירושלים תש"ט). התעלמתי מדברים המיוחסים לאמוראים במסגרת סיפורים, וחילקתי את המימרות הנותרות לשלוש קבוצות: אלו המצוטטות על ידי חכמים נקובים שם, אלו המובאות במסגרת מובהקת של צירוף מימרות (כגון 'איתמר' או 'חד אמר וחד אמר') ואלו המובאות בצורה עצמאית. אצל רב מצאתי 32 ציטוטים, 5 צירופים ו-13 מימרות עצמאיות (6 מתוכן נראות כמצוטטות למימרות אחרות, אך ללא סימנים מובהקים). אצל שמואל מצאתי 23 ציטוטים, 10 צירופים ו-17 מימרות עצמאיות (מתוכן 8 שנראות כמצוטטות למימרות אחרות). לשם השוואה בדקתי אף את 50 המימרות הראשונות של רב הונא ואת 25 המימרות הראשונות של כל אחד מן החכמים הבאים: רב יוסף, אבבי, רב פפא ורב אשי. התוצאות היו כדלהלן: אצל רב הונא 11 ציטוטים, 6 צירופים ו-33 מימרות עצמאיות; אצל רב יוסף אין ציטוטים, יש צירוף אחד ו-24 מימרות עצמאיות; אצל אבבי ציטוט אחד, 2 צירופים ו-22 מימרות עצמאיות; אצל רב פפא ורב אשי נמצאו רק מימרות עצמאיות. באופן תמציתי ניתן לסכם שאחוזי המימרות העצמאיות מבין מימרותיו של כל חכם היו: רב 26%, שמואל 34%, רב הונא 66%, רב יוסף 96%, אבבי 88%, רב פפא ורב אשי 100%. בדיקה מקיפה ושיטתית יותר תצטרך להביא בחשבון שינויי נוסח, מקבילות ובעיות נוספות, אך דומני שדי בנתונים הללו להמחיש את ההבדל המהותי המוזכר בפנים.

118 בדקתי את המימרות המובאות על ידי חכמים מאוחרים יותר בשם רב ובשם שמואל על פי: W. Bacher, *Tradition und Tradenten in den Schulen Palästinas und Babylonien*, Leipzig 1914, pp. 332–350. מלבד חכמים ארץ-ישראלים ואמוראים בבליים בולטים (רב הונא, רב חסדא, רב נחמן ובייחוד רב יהודה), החכמים המוסרים את המספר הגדול ביותר של מימרות רב הם רב גידל (43), רב חייא בר אשי (37), רב זוטרא בר טוביא (19), רב חנן בר רבא (18) ורב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת (16). המוסרים הבולטים של מימרות שמואל מלבד ר' אבא, רב נחמן, זעירא ורב יהודה, הם רב תחליפא בר אבימי (10 מימרות), רב ענן (9), רב חייא בר אבין (8) ורב טובי בר כיסנא (7). בדקתי את מימרותיהם של חכמים אלה על פי 'אוצר חכמי התלמוד' של ב' קוסובסקי, ומצאתי כמה מהם שמספר מימרותיהם העצמאיות אינו עומד בשום פרופורציה למספר המסורות שהם מוסרים בשם רב או בשם שמואל (ויש לזכור שחלקם מרבים להביא מסורות אף בשם חכמים אחרים): בשם רב גידל עצמו מובאות 2 (או 3) מימרות, בשם רב חייא בר אשי כ-7 מימרות, בשם רב זוטרא בר טוביא 3, בשם רב יהודה בריה דרב שמואל בר

מצומצמים (disciple circles) בלשונו של גודבלט), ובין אם נניח שעמדו בראש ישיבות אך מוסדות אלה הפסיקו לתפקד לאחר פטירתם, נוצר נתק חלקי בין ההוראה שלהם להוראה שהתנהלה בישיבותיהם של רב הונא, רב חסדא ורב יהודה, ואולי אף רב נחמן. לא ניתן היה להניח בפשטות שדברי רב ושמואל מוכרים לתלמידי הישיבות האלה, והם הובאו לידיעתם על ידי חכמים שונים שקיבלו מרב ושמואל – ראשי הישיבות (בייחוד רב יהודה ורב נחמן) וחכמים אחרים, הידועים בעיקר כמסרנים.

בהקשר זה מן הראוי להזכיר את הערותיו של רב שריא על קשרי רב הונא עם משפחת ראש הגולה (זבתר שמואל מלך רב הונא דהוה מן בני נשיאה [...]) ואיגבר רב הונא טובא דהוה מן דבי נשיאה¹¹⁹). האם הסתייע רב הונא בקשריו עם ראש הגולה כדי לייסד מוסד מסוג חדש? אמנם נראה שאין לקבל את הניסיון של בר לפרש רמזים אלה כמלמדים על ניסיון של ראש הגולה להשתלט על הישיבות¹¹⁹, אך ייתכן שאפשר ללמוד מהם על תמיכת ראש הגולה בייסוד מוסד חדשני.

הצעותינו בדבר קשרים אפשריים בין דרכי המסירה והשימור של מאמרי אמוראים ובין תפקידיהם בניהול הישיבות מעלות מספר הרהורים וכיוונים למחקר עתידי. מן הראוי לבדוק למשל אם יש הבדלים כלשהם באופי המאמרים או בדרכי הבאת המאמרים המיוחסים לראשי ישיבות ולחכמים בולטים אחרים שאינם ידועים כראשי ישיבות, כגון רב ששת ורב הונא בריה דרב יהושע. בדיקות אלה עשויות לזרות אור אף על דרכי ההתהוות והמסירה של תורת האמוראים ועל דרכי היווצרות התלמוד.

שילת 2, בשם רב תחליפא בר אבימי מימרה אחת, ובשם רב טובי בר כיסנא מימרה אחת.
 119 ראה: מ' בר, 'ריבו של גניבא במר עוקבא', תרביץ, לא (תשכ"ב), עמ' 284–285; הנ"ל, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד², תל אביב תשל"ו, עמ' 94–97; ודברי הביקורת של פלורסהיים (לעיל הערה 116), עמ' 185–186 ושל גפני (לעיל הערה 2), עמ' 233–235.